

eISSN: 2981-1791

Urban Strategic Thought

<https://ut.journals.ikiu.ac.ir/>

ORIGINAL RESEARCH PAPER

Publisher: Imam Khomeini International University

Documenting the Processes and Pillars of Urban Reconstruction in Khorramshahr; Following the Liberation of the City and After the End of the War

Vahid Khosravi^{(1)*}, Sharif Motavaf⁽²⁾, Seyed Hasan Miri⁽³⁾, Mansoureh Kianersi⁽⁴⁾

1. Ph.D. Student in Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Iran University of Science and Technology, Tehran, Iran.

2. Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

3. Assistant Professor of Architecture, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran.

4. Associate Professor of Architecture, Department of Architecture, Na.C. Islamic Azad University, Najafabad, Iran

ARTICLE INFO

Received: 09/11/2024
Accepted: 19/04/2026
PP. 1-23

Keywords:

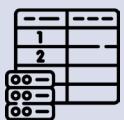
Urban Reconstruction, Khorramshahr; Documentation, Simultaneously with the War, Post-War, Renovation Management

Number of references: 25

Number of figures: 25

Number of tables: 13

Use your device to scan
and read the article online

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: More than three decades after the cessation of the Iran-Iraq War (1980-1988), and the subsequent, massive state-led reconstruction endeavors, the case of Khorramshahr emerges as a paramount and critically underexamined subject within the annals of post-conflict urban recovery. This city, historically the primary commercial port of Iran and a strategic nexus at the confluence of the Karun and Arvand rivers, suffered a fate of near-total urban erasure. Its protracted siege, brutal occupation, and eventual liberation in May 1982 after intense urban warfare left over 60% of its built fabric in ruins, transforming a vibrant, cosmopolitan hub into a landscape of rubble and trauma. The imperative to rebuild was not only a physical necessity but a profound national symbol of resilience and sovereignty. This research is predicated on the conviction that the reconstruction of Khorramshahr represents one of the most complex, large-scale, and instructive experiments in contemporary Iranian urbanism, unfolding uniquely across two tumultuous phases: a precarious “reconstruction amidst war” and a subsequent, ambitious “post-war reconstruction”. Despite the visible success in repopulating the city and reconstructing its housing stock, Khorramshahr today grapples with deep-seated socio-economic malaise, a diminished regional role, and a fractured urban identity. This dissonance between physical restoration and holistic revival underscores a critical gap in both practice and scholarship. Therefore, this study embarks on a meticulous documentation and analytical deconstruction of the entire reconstruction trajectory. It seeks to move beyond official narratives to unearth the operational logics, policy vacillations, institutional dynamics, and lived experiences that collectively forged the new Khorramshahr, offering indispensable lessons for the theory and praxis of rebuilding war-shattered cities globally.

The Purpose of the Research: The overarching objective of this research is to construct a comprehensive, critical, and empirically grounded chronicle of the urban reconstruction process in Khorramshahr from the moment of its liberation through the official conclusion of the major national reconstruction program. This is not a mere chronological account but an analytical excavation aimed at revealing the underlying structures, decisions, and contradictions that shaped the city’s rebirth. The study is driven by a suite of interlinked research questions designed to dissect the process from multiple angles: What distinct managerial, planning, and architectural approaches were conceived and implemented during the sequential yet overlapping phases of simultaneous-with-war and post-war reconstruction? How did the very definition and scope of “reconstruction” evolve among the constellation of actors—including state planners, consulting engineers, municipal authorities, and the displaced citizenry? What were the mechanisms, degrees, and limitations of public participation, and how did its role transform from passive beneficiary to active agent (in theory and in practice)? Crucially, the research aims to identify and interrogate the fundamental pillars that provided the structural framework for the entire endeavor. Furthermore, it conducts a rigorous assessment of the outcomes, paying particular attention to the often-marginalized dimensions of socio-economic

revitalization, the restoration of urban identity, and the long-term sustainability of the rebuilt environment. Ultimately, this scholarly documentation aims to distill transferable insights, formulate evidence-based critiques, and contribute a nuanced case study to the global discourse on post-disaster and post-conflict urban recovery, emphasizing the indispensable yet fraught integration of physical, social, and economic planning.

Methodology: This study adopts a qualitative, descriptive-exploratory research design, anchored in comprehensive documentation and thick description. The methodological framework was executed in three sequential, interrelated stages to ensure depth and rigor.

First Stage: Data Collection and Sourcing. This foundational phase involved extensive multi-modal data gathering. Archival research was conducted, reviewing official documents, reconstruction master plans, technical reports, and maps from the pre-war, wartime, and post-war periods. This was supplemented by field observations and photographic documentation across multiple site visits to capture the spatial reality and lingering traces of destruction and rebuilding. Crucially, in-depth, semi-structured interviews were conducted with ten key informants who played direct and influential roles in the reconstruction process. This purposive sample included former managers of the Khorramshahr Reconstruction Headquarters, deputy ministers, consulting engineers responsible for major plans, and academic experts who advised the Housing Foundation. These interviews aimed to capture tacit knowledge, unwritten narratives, and critical perspectives absent from formal documents.

Second Stage: Data Organization and Categorization. The voluminous qualitative data was systematically organized using a dual-framework approach. A temporal categorization traced the evolution of policies and actions across distinct periods: pre-war, liberation to war's end (simultaneous reconstruction), and post-war to project closure. Simultaneously, a thematic categorization was developed based on theoretical frameworks and emerging patterns, grouping data into clusters such as physical reconstruction, managerial structures, public participation, economic rehabilitation, and social recovery.

Third Stage: Data Analysis and Interpretation. The core of the analysis employed the rigorous qualitative technique of the three-stage coding process (open, axial, and selective coding) on the interview transcripts. Open coding generated 473 initial conceptual codes from the interviews. Axial coding organized these into 12 central categories (e.g. "Reconstruction Process and Flow", "Management of Reconstruction", "Economic Rehabilitation"). Finally, selective coding distilled the essence into 10 overarching selective themes that directly addressed the research questions (e.g. "The Process of Physical Reconstruction", "Managerial and Organizational Flow"). Quantitative data from censuses and planning reports (e.g. population statistics, housing unit data and land use projections) were analyzed descriptively to provide a contextual backbone and to triangulate the qualitative findings, offering a multidimensional understanding of the reconstruction's scale and demographic impact.

Findings and Discussion: The reconstruction of Khorramshahr was not a monolithic project but a dynamically evolving process that bifurcated into two distinct historical phases, each with its own defining characteristics, actors, and internal logics.

Phase 1: Simultaneous-with-War Reconstruction (1982-1988): Emergency Management and Symbolic Restitution. Initiated in the immediate aftermath of liberation while intense combat continued in other sectors, this phase was fundamentally an exercise in crisis management and symbolic reclamation. The operational model was intensely state-centric and top-down, orchestrated by the newly established "National Headquarters for Reconstruction and Modernization of War-Torn Areas." A unique "Support Headquarters" (Setad-e Moein), linking Khorramshahr to the capital Tehran, was formed to channel resources and expertise. The primary objectives were immediate and pragmatic: clearing millions of cubic meters of rubble, restoring minimal infrastructure for military and early civilian use, and initiating quick-build housing projects to signal the return of normalcy. Public participation was virtually nonexistent; the original population was largely still displaced, and the work was carried out by military engineering units, state-owned enterprises, and volunteers from other provinces. This period was marked by admirable urgency but also by a pronounced "engineering mindset", a lack of experience with comprehensive post-war recovery, and an almost exclusive focus on rudimentary physical restoration. The planning was largely tactical and reactive, setting important operational precedents but failing to conceive an integrated vision for the city's future.

Phase 2: Post-War Reconstruction or "The Great Reconstruction" (1988-1996): Institutionalization and the Paradox of Participation. Following the 1988 ceasefire, reconstruction transitioned into a vast, institutionalized national program. The managerial ecology crystallized around four interdependent pillars: (1) National Macro-Management (the central Headquarters setting policy and budget), (2) Local City Management (municipal and provincial authorities), (3) The Designated Support Headquarters (acting as a conduit and facilitator), and (4) Public Participation (theoretically elevated to a core principle). A significant policy innovation was the shift from direct government contracting to an "enabling" approach. The state provided standardized housing plans, construction

loans, and technical supervision, while property owners were tasked with hiring contractors or building themselves. This was intended to foster ownership, accelerate pace, and reduce state burden. For public infrastructure and utilities, however, traditional governmental procurement remained the norm.

Critical Findings and Thematic Discussion:

1. The Tyranny of the Physical Paradigm: The most pervasive finding is the overwhelming dominance of a physicalist and housing-centric conception of reconstruction. Success was predominantly measured in quantitative terms: number of housing units built, kilometers of road paved, schools and clinics erected. While this yielded a remarkable physical transformation—replacing a wasteland with a functional, modern-looking city—it came at the severe expense of integrated recovery. The discourse, resources, and managerial energy were overwhelmingly captured by “rebuilding the shell”, leaving the socio-economic content to chance.

2. The Hollowing of the Economy and the Port Paradox: Khorramshahr’s pre-war identity and prosperity were inseparable from its function as a thriving international port. The research conclusively demonstrates that the reconstruction failed to strategically and effectively revive this economic engine. A confluence of factors—ongoing geopolitical friction with Iraq, lack of investment in dredging the silted Arvand River, perceived security risks deterring shipping lines, the absence of mine-clearing in waterways, and a broader national economic climate—prevented the port’s renaissance. Consequently, the city’s fundamental economic rationale vanished. Former merchants, port workers, and skilled professionals found no livelihood to return to, leading to a catastrophic brain drain and the non-return of a critical segment of the pre-war population. The economy devolved into petty trade, government employment, and informal services, failing to generate sustainable wealth or opportunity.

3. Spatial Planning and the Erosion of Urban Identity: The reconstruction’s spatial choices further attenuated the city’s historical urbanity. Instead of a sensitive, block-by-block revitalization of the dense, organically grown historic core along the Karun River—an area rich with commercial and social memory—the planners and authorities opted for a tabula rasa approach on the northern and northeastern peripheries. Here, large-scale, modernist residential complexes with repetitive grid layouts were constructed. This decision fragmented the urban structure, diluted street life, and severed the visceral connection between the city and its riverine setting, effectively producing a generic suburban fabric superimposed on a wounded historic body.

4. The Contested Terrain of Public Participation: While the rhetoric of participation was powerfully championed, especially in the second phase, its on-the-ground manifestation was largely instrumental and confined to the implementation stage. Residents were mobilized as clients and self-builders within a pre-defined, standardized framework, not as co-planners or co-designers in shaping the vision for their neighborhoods or the city. The prolonged displacement had also eroded social capital and attachment, making collective action difficult. Thus, participation became a mechanism for cost-sharing and speeding up delivery, rather than a genuine process of democratic place-making or cultural reconciliation.

5. Managerial Ambitions and Implementation Realities: The process was frequently hampered by a disconnect between high-level, sometimes idealized, planning ambitions and the gritty realities of implementation. Master plans often projected population figures and land-use need that proved unrealistic. There was occasional tension between the “modernist” visions of external consultants and the practical, incremental needs of a recovering community. Coordination among the myriads of involved agencies (the Housing Foundation, municipalities, utilities, etc.) under the umbrella of the Reconstruction Headquarters was a persistent challenge, leading to delays, inefficiencies, and sometimes contradictory outcomes.

Comparative Perspective: A brief but illuminating discussion contrasts Khorramshahr’s experience with the reconstruction of the smaller city of Hoveyzeh. The latter, with its more modest scale, gradualist approach, and stronger emphasis on preserving the existing urban grain and cultural landmarks, appears to have achieved a more coherent and contextually sensitive outcome. This comparison underscores how scale, management style, and the balance between physical intervention and cultural continuity critically influence reconstruction success.

Conclusion: The reconstruction of Khorramshahr stands as a monumental, paradox-laden epic in the history of urban recovery. This research has meticulously documented that the process, structurally supported by the four pillars of national command, local administration, designated support, and managed public contribution, achieved a formidable victory in the domain of physical reconstitution. It successfully resurrected a city from ashes, providing shelter and basic services for a returning population. However, this very success reveals its profound limitation: the enterprise was largely conceived and executed as a vast exercise in civil engineering and housing delivery, not as a holistic, integrated urban recovery. The critical failure to concomitantly reignite the city’s economic engine (most notably its port) and to actively rehabilitate its social fabric and cultural identity, meant that the rebuilt body lacked a sustaining soul. Factors such as fragmented planning, unrealized participatory governance, the strategic neglect of economic fundamentals, and the persistent post-war geopolitical and environmental challenges collectively constrained the project’s ultimate success. Khorramshahr today is a testament to resilience, yet also to the enduring scars of a recovery that rebuilt houses faster than it rebuilt lives and livelihoods. The central, imperative

lesson for future post-disaster and post-conflict interventions is that sustainable reconstruction must be radically redefined. It must be a simultaneous, synergistic process operating on three inextricably linked planes: the physical-spatial, the socio-economic, and the cultural-psychological. Prioritizing livelihood restoration and community empowerment is not a secondary social concern but the essential foundation upon which any lasting physical reconstruction must be built. This detailed documentation of Khorramshahr's journey, with its triumphs and its sobering shortcomings, is offered as a crucial scholarly resource—a complex mirror in which planners, policy-makers, and communities facing the daunting task of rebuilding can see not only what is possible, but also what is perilous to neglect.

Funding: There is no funding support.

Authors' Contribution: First author (Khosravi, Vahid): Writing – review & editing, original draft writing, visualization, software, resources, project administration, methodology, investigation, formal analysis, data curation, conceptualization.

Second author (Motavaf, Sharif): Writing – review & editing, supervision, validation, methodology, formal analysis.

Third author (Miri, Seyed Hassan): Supervision, validation.

Fourth author (Kianersi, Mansoureh): Writing – review & editing, supervision, methodology.

All of the authors approved the content of the manuscript and agreed on all aspects of the work.

Conflict of Interest: Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments: We are grateful to all the persons for scientific consulting in this paper.

Highlight

- The reconstruction of Khorramshahr was notable for implementing diverse models of management, organization, planning, and approaches to public participation.
- This reconstruction was built on four fundamental pillars: National macro-management, Local management, The designated headquarters and Public participation.
- However, the reconstruction efforts primarily focused on housing construction and physical infrastructure. Little attention was paid to socio-economic revitalization, and particularly to the restoration of the city's identity and historical fabric.

This paper is an open access and licenced under the [Creative Commons CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) licence.

©2025, UST. All rights reserved.

Cite this article: Khosravi, V., Motavaf, S., Miri, H & Kianersi, M. (2026). Documenting the Processes and Pillars of Urban Reconstruction in Khorramshahr; Following the Liberation of the City and After the End of the War. *Urban Strategic Thought*, 4(1(7)), 1-23.

<https://doi.org/10.30479/ust.2026.21055.1172>

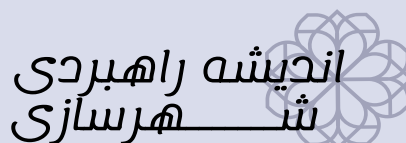

https://ut.journals.ikiu.ac.ir/article_4090.html

*. Corresponding Author (Email: khosravi_vahid@ymail.com) / (Phone: 09132884731)

This article is taken from the master's thesis of the first author with the title «Documentation of the Post War Reconstruction of KhorramShahr» which was guided by the second and third authors and The advice of the forth author has been defended at the University of Shahid Beheshti (SBU).

شاپای الکترونیکی: ۲۹۸۱-۱۷۹۱

ناشر: دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)

مقاله علمی-پژوهشی

مستندسازی روند و ارکان بازسازی شهری خرمشهر؛ همراه با آزادسازی شهر و پس از پایان جنگ

وحید خسروی^{(۱)*}، شریف مطوف^(۲)، سید حسن میری^(۳)، منصوره کیان ارثی^(۴)

- ۱- دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه علم و صنعت ایران، تهران، ایران.
- ۲- استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
- ۳- استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
- ۴- استادیار، گروه معماری، واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف آباد، ایران.

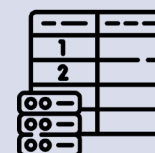
اطلاعات مقاله	چکیده فارسی	Simple English Abstract
دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۹ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۱/۳۰ صص: ۲۳-۱ واژگان کلیدی: بازسازی شهری، خرمشهر، مستندسازی، هم‌زمان با جنگ، پس از جنگ، مدیریت بازسازی	مقدمه: بازسازی خرمشهر پس از جنگ تحمیلی یکی از پیچیده‌ترین فرآیندهای بازسازی در ایران معاصر است. این فرآیند شامل ابعاد کالبدی و توانمندسازی اقتصادی و اجتماعی بود، اما در احیای بندر و بازپایی موقعیت ملی و منطقه‌ای موفق نبود. خرمشهر با آسیب‌های جدی به زیرساخت‌ها و بافت شهری مواجه شد و بیش از ۶۰ درصد کالبد آن در جنگ تخریب گردید. این وضعیت ضرورت بازسازی و نوسازی را ایجاد کرد و فضایی برای اجرای الگوهای مدیریتی و مشارکت مردم فراهم آورد. هدف پژوهش: هدف این پژوهش مستندسازی روند بازسازی خرمشهر و شناسایی آموزه‌ها و ارکان آن پس از آزادسازی شهر و پایان جنگ است. روش‌شناسی: این پژوهش بر مبنای مستندسازی و با رویکرد کیفی انجام شده و گاهی از داده‌های کمی نیز استفاده شده‌است. نوع پژوهش توصیفی-اکتشافی بوده و به اسناد و طرح‌های بازسازی خرمشهر مراجعه شده‌است. پس از مشاهدات میدانی و مصاحبه با افراد مختلف، داده‌ها به شیوه کدگذاری و تحلیل کیفی پرداخته شده‌است. یافته‌ها و بحث: روند بازسازی خرمشهر در دو دوره مهم اتفاق افتاد: از آزادسازی شهر تا پایان جنگ، که بازسازی هم‌زمان با جنگ نامگذاری شده، و از پایان جنگ تا خاتمه رسمی بازسازی، که به بازسازی پس از جنگ معروف است. نتیجه‌گیری: از نکات برجسته بازسازی خرمشهر، پیاده‌سازی الگوهای مختلف مدیریتی، سازمان‌دهی، برنامه‌ریزی و رویکردهای متنوع در مشارکت مردم بود. در طول این فرآیند، چهار رکن اساسی تاثیرگذار بودند: مدیریت کلان ملی، مدیریت محلی، ستاد معین و مردم. هرچند در ابعاد کالبدی و مسکونی موفقیت‌هایی وجود داشت، اما از نظر اجتماعی و اقتصادی به‌طور کامل موفق نبود. عواملی نظیر ضعف در برنامه‌ریزی، عدم	Introduction: Introduction: The reconstruction of Khorramshahr, after the Iran-Iraq War, represents one of the most complex reconstruction processes in contemporary Iran. This process encompassed physical dimensions as well as economic and social empowerment, yet it was unsuccessful in reviving the port and restoring the city's national and regional standing. Khorramshahr suffered severe damage to its infrastructure and urban fabric, with over 60% of its physical structure destroyed during the war. This situation necessitated reconstruction and renovation, creating a context for the implementation of various management models and public participation. The aim of this research is to document the reconstruction process of Khorramshahr, and to identify its lessons and fundamental pillars following the city's liberation and the end of the war. Methodology: This research is based on documentation and employs a qualitative approach, although quantitative data has also been used on occasion. The research is descriptive-exploratory in nature, drawing on documents and reconstruction plans for Khorramshahr. Following field observations and interviews with various individuals, the data was analyzed using coding methods and qualitative analysis. Findings and Discussion: The reconstruction process of Khorramshahr occurred in two significant periods: from the city's liberation until the end of the war, designated as "reconstruction simultaneous with the war," and from the end of the war until the official conclusion of reconstruction, known as "post-war reconstruction." Conclusion: Among the notable aspects of Khorramshahr's reconstruction were the implementation of diverse management models, organizational struc-

تعداد منابع: ۲۵

تعداد اشکال: ۲۵

تعداد جداول: ۱۳

Simple English Abstract	چکیده فارسی	اطلاعات مقاله
tures, planning approaches, and varied strategies for public participation. Throughout this process, four fundamental pillars exerted influence: national macro-management, local management, the designated support headquarters (Setad-e Moein), and the people. Although there were successes in the physical and residential dimensions, the reconstruction was not fully successful from social and economic perspectives. Factors such as weak planning, lack of genuine public participation, the failure of all displaced residents to return to the city, and economic and environmental problems affected the reconstruction process. Although Khorramshahr never managed to regain its former national and international status, it remains hopeful for the future.	مشارکت واقعی مردم، عدم بازگشت تمام مهاجران به شهر و مشکلات اقتصادی و محیطی بر روند بازسازی تاثیرگذار بودند. با این که خرمشهر هرگز نتوانست جایگاه ملی و بین المللی خود را باز یابد، اما همچنان به آینده امیدوار است.	با استفاده از دستگاه خود رمزینه را جهت مطالعه مقاله اسکن فرمایید.
	نکات برجسته: - پیاده سازی الگوهای متفاوت مدیریتی، سازمان دهی، برنامه ریزی و رویکردهای متفاوت در چگونگی مشارکت مردم از نکات برجسته بازسازی خرمشهر است. - این بازسازی بر چهار رکن اساسی: مدیریت کلان ملی، مدیریت محلی، ستاد معین و مشارکت مردم پیش رفت. - بیشتر بر ساخت مسکن و زیرساخت های کالبدی متمرکز شد، درحالی که بر احیای اجتماعی- اقتصادی و به ویژه هویت شهری و بافت تاریخی کم توجهی شد.	ارجاع به این مقاله: خسروی، وحید؛ مطوف، شریف؛ میری، سید حسن و کیان ارثی، منصوره. (۱۴۰۴). مستندسازی روند و ارکان بازسازی شهری خرمشهر؛ همراه با آزادسازی شهر و پس از پایان جنگ. <i>اندیشه راهبردی شهرسازی</i>، ۴(۷۱)، ۱-۲۳. این مقاله به صورت دسترسی باز و با مجوز Creative Commons CC BY-NC 4.0 قابل استفاده است. ©2025, UST. All rights reserved.
https://doi.org/10.30479/ust.2026.21055.1172	OPEN ACCESS	* نویسنده مسئول (رایانامه: khosravi_vahid@yahoo.com) / (تلفن: ۰۹۱۲۶۷۵۳۸۰۰) این مقاله برگرفته از پایان نامه کارشناسی ارشد نویسنده نخست با عنوان «مستندسازی بازسازی خرمشهر» است که با راهنمایی نویسنده دوم و سوم و با مشاوره نویسنده چهارم در دانشگاه شهید بهشتی دفاع شده است.

۱- مقدمه و بیان مسئله

پس از گذشت بیش از سه دهه از جنگ و بازسازی‌های پس از آن و همچنین مطالعات انجام‌شده بر روی آن به‌ویژه درباره بازسازی خرمشهر، اکنون فرصت مناسبی، برای نگاهی دوباره به تجارب بازسازی‌های مناطق جنگ‌زده و به‌خصوص شهرها است. هم‌زمان با آغاز جنگ و حملات گسترده و موج تخریب‌ها، بیشترین صدمات به استان خوزستان به‌خصوص مناطق غربی آن وارد شده است. خرمشهر به‌عنوان اصلی‌ترین منطقه شهری که به محاصره دشمن درآمد، چه قبل از ورود عراقی‌ها به شهر که با بمباران روبه‌رو شد و چه با ورود آن‌ها به شهر، دچار آسیب‌های جدی به زیرساخت‌ها و بافت شهر شد. با وجود این‌که حیات به شهر بازگشته است، هر چند بازسازی در زمان جنگ هم جریان داشت و با پایان جنگ آسیب‌پذیری بالای این بازسازی نمایان شد، اما حجم اصلی کار بعد از قبول قطعنامه و از سال ۱۳۶۸ آغاز شد.

با وجود اجرای برنامه‌های متعدد بازسازی در خرمشهر، هم‌چنان شاهد نواقص و کمبودهایی هستیم. پس با درنظر گرفتن اهمیت موضوع و نگاه راهبردی و جایگاه اقتصادی شهر و تبدیل آن به منطقه آزاد، باید بازسازی در این منطقه را مورد مطالعه قرار داد؛ چرا که کسب تجربه از گذشتگان نیازمند مطالعه و به‌تبع آن مستندسازی است. در واقع تنها با یک مستندنگاری منسجم و چندجانبه می‌توان به استخراج درس‌هایی از بازسازی خرمشهر دست یافت. هدف اصلی از این پژوهش مستندسازی بازسازی خرمشهر برای مکتوب و مستند کردن این بازسازی و البته استخراج نکات پنهان از اسناد، مدارک، گزارش‌ها و البته ناگفته‌هایی که نزد مدیران، برنامه‌ریزان، طراحان و مجریان آن باقی‌مانده است. اصلی‌ترین رویکرد این پژوهش نگاه به چگونگی برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت بازسازی بوده است و اولین پرسش پیش‌رو این است که: چه رویکردها، سیاست‌ها و دیدگاه‌هایی در بازسازی پس از آزادسازی شهر (هم‌زمان و پس از جنگ) به‌کار گرفته شد؟ و به تبع آن روند تاثیرگذاری مشارکت مردمی در برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت بازسازی چگونه بوده است؟ و در پایان سعی بر استخراج و یافتن نتایجی حاصل از این بازسازی دارد. لازمه برنامه‌ریزی برای رویارویی با سوانح، مستندسازی تجارب ارزشمند بازسازی پس از سانحه، به‌ویژه بازسازی خرمشهر است؛ که در آن ضمن مطرح بودن موضوعات و مفاهیم معماری، طراحی و

برنامه‌ریزی شهری، مسائل مدیریتی، سازمانی و مباحث بعضاً کلان سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی دخیل بوده است؛ و به نظر می‌رسد با وجود اقدامات گسترده و پُرهزینه، اشکالات و کمبودهایی نیز بروز نموده‌اند.

۲- پیشینه پژوهش و مبانی نظری

تجارب ایران و جهان

در مورد بازسازی در ایران می‌توان گفت در بازسازی شهرهای ایران، به‌ویژه پس از زمین‌لرزه‌ها، نه‌تنها حکومت مرکزی، بلکه حکام محلی نیز یاری می‌کرده‌اند و ظاهراً پادشاهان تنها به بازسازی و نوسازی آبادی‌هایی که از قبل وجود داشته‌اند، می‌پرداخته‌اند (Khosravi, 2013: 1).

بازسازی‌های شهری در اروپا: تجارب جهانی بر ادغام برنامه‌های توسعه‌پایدار و اتخاذ راهبردهای مشارکت عوامل دخیل در بازسازی همه‌جانبه و ایجاد توانایی‌های ضروری در سطح ملی برای مدیریت کاهش خطرات، تاکید دارد. وجه دیگر تجارب جهانی به ضرورت استخراج راهبردها و محتوای تجربی و نظری هر یک از سوانح اشاره دارد؛ که از بررسی برخی از تجارب بازسازی جهان با توجه به‌عنوان این پژوهش می‌توان به: کمبود واقع‌گرایی در ساخت، همچنین آرمان‌گرایی در طرح‌های بازسازی و نادیده گرفتن ویژگی‌های پیشین شهر که موجب عدم موفقیت بازسازی می‌شود، اشاره کرد (Jalali, 2012: 72; Kalhornia, 2017: 226-230). در جدول ۱ برخی از کتاب‌ها و مقالاتی که به‌عنوان پیشینه پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند، مطرح شده‌اند.

جدول ۱. جمع‌بندی مطالعات موردی پیشینه پژوهش

نام کتاب یا مقاله	موضوع‌های اصلی	مبانی نظری	روش تحقیق	شاخص‌ها	سنجه‌ها	متغیرها	نویسنده
تحلیل روند بازسازی آبادان و خرمشهر از دیدگاه‌های نظری	۱- راه کارهای کارآمد بازسازی ۲- جوانب مختلف روند بیست ساله بازسازی منطقه ۳- توجه به بازسازی و بازتوانی زندگی اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و کالبدی شهرها، روستاها و مردم ساکن و شاغل در آنها ۴- همکاری و مشارکت واقعی مردم و دولت با یکدیگر	بازسازی و توسعه پس از جنگ و بلایای طبیعی	تحلیل‌های مبتنی بر واقعیت‌ها و با استفاده از نظریه-های بازسازی و تجربه‌های ایران و جهان	توسعه مشارکت	تعداد افراد محلی دخیل در بازسازی، توسعه کالبدی، توسعه فرهنگی، توسعه اجتماعی	رونق اقتصادی، کیفیت زندگی، حفظ محیط زیست، معیشت	Motavaf, 2004
رویکردها و سیاست‌های نوسازی شهری (از بازسازی تا بازآفرینی شهری پایدار)	۱- اولویت یافتن پارادایم (الگو) پایداری، ۲- توسعه پایدار و رویکرد بازآفرینی شهری پایدار، ۳- پایداری اجتماعی، ۴- رویکردهای بازآفرینی موفق: شراکتی، راهبردی، پایداری	رویارویی با پدیده‌های گوناگون در چارچوب توسعه‌های شهری: مرمت شهری و بازآفرینی شهری پایدار	ماهیت این پژوهش از نوع کیفی بوده، از مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای و همچنین "تحلیل محتوا" و "استدلال منطقی" است؛ و با کاربرد استدلال منطقی، جمع‌بست مولفه-های بازآفرینی شهری پایدار تبیین شده‌است.	مردم‌محور توسعه پایدار مشارکت	میزان مشارکت مردمی، پایداری و تاب‌آوری	-	Bahraini et al., 2013
حس‌تعلق فضایی- مکانی مناطق در بازسازی پس از جنگ موارد مطالعاتی: اروپای پس از جنگ دوم جهانی و دفاع مقدس	۱- بازسازی‌های شهری در اروپا ۲- ایران و بازسازی مناطق در جنگ تحمیلی سه فاز اصلی برای بازسازی در خوزستان اجرا گردید: (۱) بازسازی محلی یک- طرفه و تک‌جانبه که بدون اصول و قوانین مدون از طریق سازمان-های محلی انجام گرفت. (۲) فاز بازسازی آرمان- گرایانه (۳) رویکرد طراحان از آرمان‌گرایی اولیه به واقع‌نگری تغییر، و سیاست‌های کلی آرمانی با طرحی مشارکتی به مرحله اجرا رسید.	حس‌تعلق فضا- مکانی، ساختارهای فیزیکی	مروار اسناد موجود از جنگ جهانی دوم در اروپا و همچنین جنگ تحمیلی و بیانی توصیفی- تفسیری، بازسازی شهری در جنگ جهانی دوم را بررسی کرد. مطالعه اسناد و بازدید میدانی انجام شده‌است.	حس‌تعلق فضا	میزان حس‌تعلق به فضا	-	Jalali, 2017

نام کتاب یا مقاله	موضوع‌های اصلی	مبانی نظری	روش تحقیق	شاخص‌ها	سنجه‌ها	متغیرها	نویسنده
اصول ساماندهی بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده در زمان جنگ	۱- متفاوت بودن بازسازی در ایران و جهان، ۲- ابعاد اصلی بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده شامل: ابعاد نظامی، ابعاد اقتصادی، ابعاد سیاسی و اجتماعی، ۳- چگونگی حضور مردم در بازسازی	-	-	مشارکت مردمی، نهادسازی و تشکیل ستاد، جایگاه دولت در بازسازی	-	-	Kamrava, 1985
مونوگرافی ده طالب‌آباد	تحقیق روستایی و تهیه تک‌نگاری (مونوگرافی) جامع از روستا طالب‌آباد که شامل ۹ فصل است: ۱- جغرافیا و تاریخ، ۲- شکل سکونت، ۳- ساختمان جمعیت، ۴- گروه‌ها و قشرها، ۵ و ۶- کشاورزی، ۷- تاسیسات اجتماعی، ۸- آداب و رسوم، ۹- ظواهر زندگی	نگاهی به روستاننگاری	سعی نگارنده بر آن بود تا آنچه در حال از بین رفتن است، جمع‌آوری کند.	-	-	-	Safinejad, 1986
برنامه بازسازی و نوسازی مسکن مناطق آسیب‌دیده از جنگ تحمیلی	۱- هدف از بازسازی و نوسازی مسکن در مناطق آسیب‌دیده: سامان‌دهی اوضاع اقتصادی و اجتماعی، بازگرداندن کلیه امکانات بالقوه این مناطق. ۲- سیاست‌ها و اصولی که توسط دولت باید رعایت شود: در زمینه‌های مالی، مشارکت مردم و مدیریت ساخت، فناوری ساخت، مصالح ساختمانی و تولید آن، نظام اداری و تشکیلاتی، هماهنگی روش‌ها. ۳- نظام طراحی و برنامه‌ریزی: پویا، مردمی، حفظ چارچوب‌های معماری گذشته. ۴- نظام اجرایی: نظام اجرایی در روستاها و شهرهای آسیب‌دیده ۵- نظام تشکیلاتی: نهادها و دستگاه‌های	انواع مشارکت مراحل بازسازی	با تکیه بر تجارب در امور مسکن و بازسازی و نوسازی مناطق آسیب‌دیده از جنگ و سوانح طبیعی نقطه نظرات بنیاد مسکن در قالب سیاست‌ها و اصولی که توسط دولت باید رعایت شود ارائه شده‌است.	ساختار و نظام در مراحل مختلف بازسازی	-	-	Housing Foundation, 1988

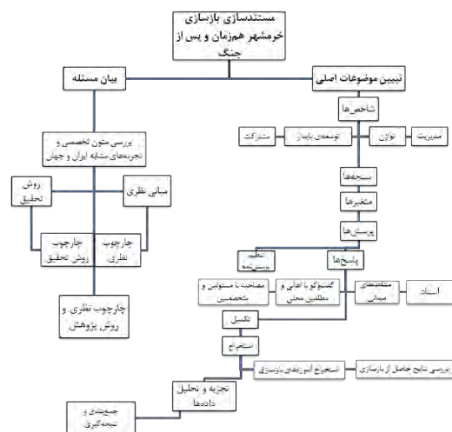
نام کتاب یا مقاله	موضوع‌های اصلی	مبانی نظری	روش تحقیق	شاخص‌ها	سنججه‌ها	متغیرها	نویسنده
	دست‌اندرکار ساخت مسکن						
بازسازی قصر شیرین از روایت تا واقعیت پژوهشی برای دست یافتن به محتوای نظری طرح‌های بازسازی	محتوای نظری فرآیند بازسازی: ۱- تعیین مکان شهر، ۲- شکل‌گیری روند بازسازی، ۳- چگونگی تعیین حدود مالکیت‌ها، ۴- مداخله‌های شهرسازی، ۵- کاهش فاصله تصمیم‌گیری و اجرا، ۶- تفسیر و تبیین شهر خوب و سازماندهی چگونگی رسیدن به آن	ماهیت نظریه شهرسازی تا ماهیت و محتوای نظری و فکری فرآیند بازسازی تبیین، توصیف و استخراج شود و بر «جامعه محوری» تاکید شود.	مراجعه به اسناد بازسازی قصر شیرین و طرح بازسازی شهر و استخراج و تحلیل کیفی و محتوایی، مصاحبه با افراد موثر و مطلع و دست یافتن به عمق جریان، تحلیل کیفی و تفسیر یافته‌ها.	مردم‌محوری، مصلحت عمومی، شهر خوب	-	-	Kalhomia, 2012
جمع‌بندی	۱- بازسازی در ایران و جهان ۲- بازسازی پس از جنگ ۳- مفاهیم نظری بازسازی ۴- اهداف بازسازی	۱- بازسازی پس از جنگ و توسعه ۲- چگونگی مشارکت	۱- تحلیل‌های مبتنی بر واقعیت ۲- نظریه‌های بازسازی و تجربه‌های ایران و جهان ۳- مطالعات میدانی	۱- توسعه پایدار ۲- مشارکت ۳- توازن	۱- توسعه متوازن ۲- میزان مشارکت ۳- رفاه	-	-

۳- روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش در سه مرحله صورت گرفته است؛ بخش اول جست‌وجو و جمع‌آوری اسناد است که در مرحله اول ضمن انجام چندین سفر به منطقه و بازدید از شهر، به جمع‌آوری داده‌ها، اسناد، مدارک، نقشه‌ها و گزارش‌های باقی‌مانده از زمان پیش از جنگ، پس از جنگ، بازسازی و زمان حال پرداخته شد، و مصاحبه با خبرگان و متخصصان برای یافتن آنچه نانوشته است، انجام شد. سپس بر پایه الگوی چارچوب نظری پژوهش، اطلاعات هدف‌گذاری شده بر اساس هدف مستندنگاری بازسازی خرمشهر با رویکرد طرح و برنامه از داده‌ها که شامل مصاحبه عمیق با متخصصین، مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد و مشاهدات میدانی است، استخراج شد. در مرحله دوم اولین اقدام دسته‌بندی و طبقه‌بندی داده‌ها است که هم شامل دوره‌های زمانی و تطور زمانی است، و هم دسته‌بندی موضوعی می‌باشد؛ و

مرحله سوم و پایانی تفسیر، تجزیه و تحلیل داده‌ها و بیان چگونگی آن است؛ که برای تحلیل کیفی داده از کدگذاری در سه بخش: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی استفاده شده و در نهایت جمع‌بندی انجام شده است.

در بخش اول با استفاده از پاسخ‌های مصاحبه‌های عمیق به روش کدگذاری و در سه مرحله: کدگذاری باز، کدگذاری محوری و کدگذاری گزینشی استخراج شده‌اند. سپس اطلاعات موردنیاز از مطالعات کتابخانه‌ای و اسناد و مشاهدات میدانی که شامل وضعیت سرانه کاربری‌های شهر و مسائل کمی و کیفی مربوط به مسکن در شهر و موضوعات جمعیتی نیز استخراج و در پایان به تفسیر و تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته خواهد شد. شکل ۱ چارچوب مفهومی پژوهش را نشان می‌دهد.

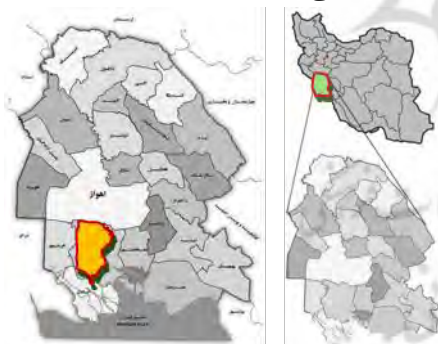
شکل ۱. چارچوب مفهومی پژوهش

۴- شناخت محدوده مورد پژوهش

۴-۱- خرمشهر پیش از جنگ

موقعیت عمومی حدود و وسعت شهرستان خرمشهر

شهرستان خرمشهر حدود ۴۵۵۲ کیلومترمربع مساحت دارد و در جنوب غربی جلگه خوزستان در محل تلاقی رود کارون و اروند قرار گرفته، از شمال به شهرستان اهواز از شرق به ماهشهر، از غرب به عراق و از جنوب به آبادان و خلیج فارس محدود است (Afshar Sistani, 1987: 381). شکل ۲ و ۳ موقعیت استان خوزستان و شهرستان خرمشهر را در نقشه نمایش می‌دهد.

شکل ۲. استان خوزستان و خرمشهر

شکل ۳. موقعیت خرمشهر و آبادان

شناخت تاریخیچه و عناصر توسعه خرمشهر

نهر عضدی: احداث نهر عضدی یا کانال حفر علاوه بر فراهم آوردن شرایط مناسب سکونت به دلیل اتصال دو رود مهم کارون و اروند وضعیت سیاسی جدیدی را در منطقه به وجود آورد و باعث شد این کانال به یک موقعیت راهبردی تبدیل شود. **بندر خرمشهر:** اولین اسکله تجاری بزرگ در خرمشهر برای پهلوی گرفتن یک فروند کشتی اقیانوس پیما در سال ۱۳۱۸ ه.ش. مورد بهره‌برداری قرار گرفت. (شکل ۴-۶)

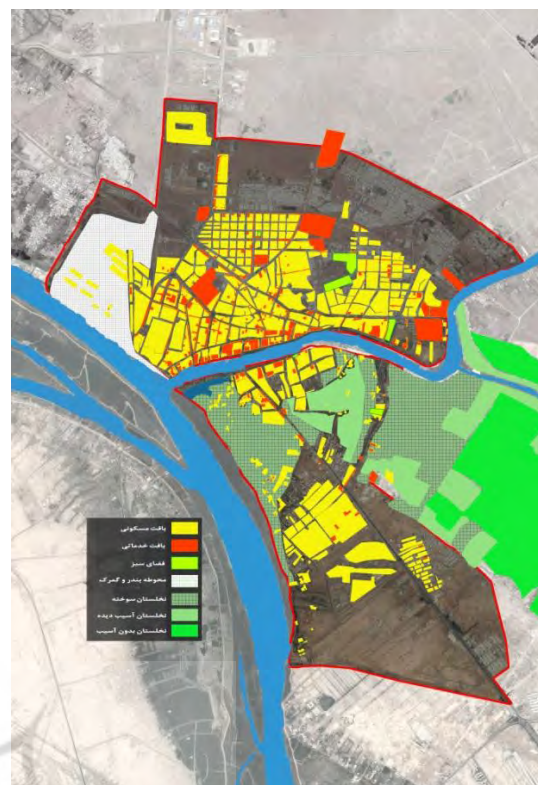
شکل ۴. موقعیت نهر عضدی در شهر

شکل ۵. نهر عضدی، منبع: <https://arvandfreezone.com/fa/c1>

شکل ۶. نقشه‌ای قدیمی از ایران و خوزستان، منبع: (جوادی، ۱۳۹۰)

از جدایی طلبی شیخ خزعل با حمایت انگلیس، تا سرکوب توسط رضاشاه و توسعه در دهه دوم و سوم قرن ۱۳: از سال ۱۳۲۳ تا ۱۳۳۹ ه.ق. شیخ خزعل خود را امیر عربستان می‌خواند و همیشه با بیگانگان و دشمنان ایران به‌ویژه با بزرگان عراق و شیخ کویت در ارتباط بود. رضاخان پس از این که در سال ۱۲۹۹ ه.ش. بر سر کار آمد، سپاهانی را به خوزستان فرستاد و شیخ خزعل پس از

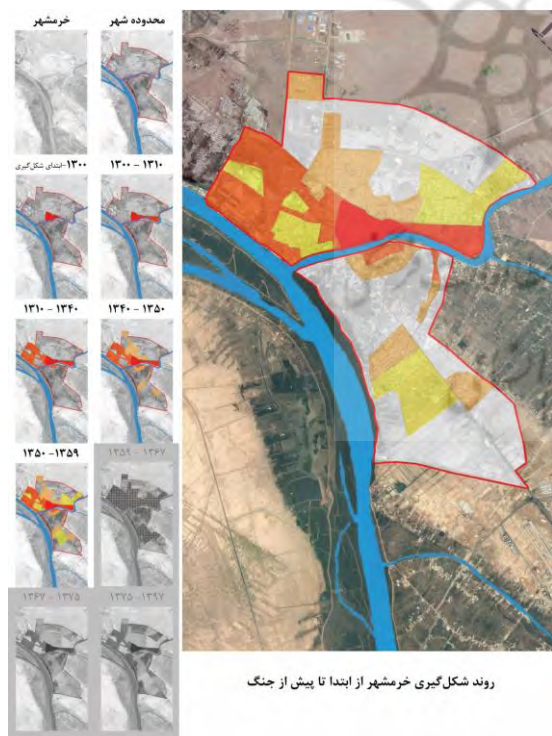
شکست، تسلیم و از آن پس شهر زیر نظر دولت مرکزی و به طور مستقیم کنترل شد (Tarh va Amayesh, Chapter 1, 2004: 7-10). ساخت خط آهن سراسری در سال ۱۳۲۵ ه.ش باعث دگرگونی بی سابقه و افزایش جریان اقتصادی شهر شد. در کنار توسعه بندر و شکل گیری گمرک و کنسولگری ها و مراکز تجاری، ساخته شدن پل اول خرمشهر در سال ۱۳۳۸ ه.ش. باعث اتصال زمینی دو شهر آبادان و خرمشهر شد (Tarh va Amayesh, Chapter 1, 2004: 10-12). قرار گرفتن بر سر راه تجاری خوزستان به کشورهای همسایه، وقوع جنگ جهانی و بسته شدن راه های دیگر تجارت به ایران که باعث پررنگ تر شدن نقش این منطقه شد، افتتاح کانال سوئز و امکان ارتباط این بندر با اروپا از طریق دریا، تأسیسات شرکت نفت در جنوب به ویژه در آبادان و مناسب بودن شهر از لحاظ کشتی رانی از طریق رودخانه کارون، همگی از علل ایجاد خرمشهر هستند (Boorboor, 1975: 1-10). شکل ۷ روند شکل گیری شهر خرمشهر و شکل ۸ نقشه وضع موجود شهر خرمشهر پیش از جنگ را نمایش می دهند.

شکل ۸. نقشه وضع موجود خرمشهر پیش از جنگ

سیمای شهر قبل از تخریب

عامل اصلی حیات بندر خرمشهر، تأسیسات بنادر و گمرک بوده است؛ در این بندر نه کشتی می توانسته اند به صورت هم زمان لنگر ببندازند، که این خود از ویژگی های بارز این بندر در میان بنادر ایران و حتی در خاورمیانه بوده است (Sahab, 1976: 32). بنابراین خرمشهر را می توان شهری با پایه اقتصادی دریامحور دانست که سایر خدمات شهری در حول این عنصر حیاتی شکل گرفته است، چگونگی قرار گرفتن کاربری اراضی در خرمشهر تابعی از عوامل طبیعی مانند: نخلستان، رودخانه ها و شوره زارها بوده است. تأسیسات بنادر و گمرک در کنار اروندرود جانمایی شده و سایر خدمات اداری نیز بیشتر در ادامه رود کارون به سمت شرق جای گرفته بودند. شکل ۹ تصاویری از شهر خرمشهر قبل از تخریب و جنگ ارائه می دهد.

روند شکل گیری خرمشهر از ابتدا تا پیش از جنگ

شکل ۷. روند شکل گیری شهر از ابتدا تا پیش از جنگ

شکل ۹. سیمای خرمشهر قبل از تخریب، منبع:

(<http://navideshahed.com/fa/news/125168/>)

۴-۲- خرمشهر در جنگ

در آخرین ساعات روز ۳۱ شهریور ۱۳۵۹، حماسه خرمشهر آغاز می‌شود. دامنه این حملات نیز به داخل شهر کشیده می‌شود و روزهای ۲۷ تا ۲۹ مهرماه اوج حماسه مقاومت در خرمشهر پدیدار می‌شود (Mandan Consulting Engineers Company, Khorramshahr Reconstruction Action Plan, 1988: 6-7). شهر پس از ۳۵ روز مقاومت سرانجام در چهار آبان ۱۳۵۹ سقوط کرد.^۲

چگونگی و تعیین میزان خسارات وارده

نحوه تخریب مناطق مختلف شهر معمولاً به دو بخش قابل تفکیک است؛ اول مناطقی که توسط دشمن و به شیوه‌های گوناگون توسط بولدوزر، لودر و مواد منفجره کاملاً تسطیح شده است. دوم بناهایی که ایمنی خود را از دست نداده ولی عناصر و مفاصل ساختمانی‌شان مورد اصابت خمپاره و راکت قرار گرفته و صدمات زیادی دیده‌اند.

الف: مناطق تسطیح‌شده که به صورت محورهایی در دل شهر واقع شده‌اند. قسمت‌های اعظمی از بافت

مسکونی-تجاری و خدماتی آن کاملاً از بین رفته و شبکه‌بندی معابر مختلف نیز پوشیده از مصالح متلاشی شده است. شکل ۱۰ تا ۱۳ تصاویری از مناطق تسطیح‌شده شهر نشان می‌دهند.

ب: تمامی ساختمان‌هایی که در آن زمان در شهر موجود بودند به نحوی آسیب‌دیده‌اند. تعیین میزان صدمات و آسیب‌دیدگی ساختمان‌های شهر توسط گروه‌های تحقیق و در محل با روش‌هایی مدون انجام شد تا ابزار کاری برای بازسازی باشد.

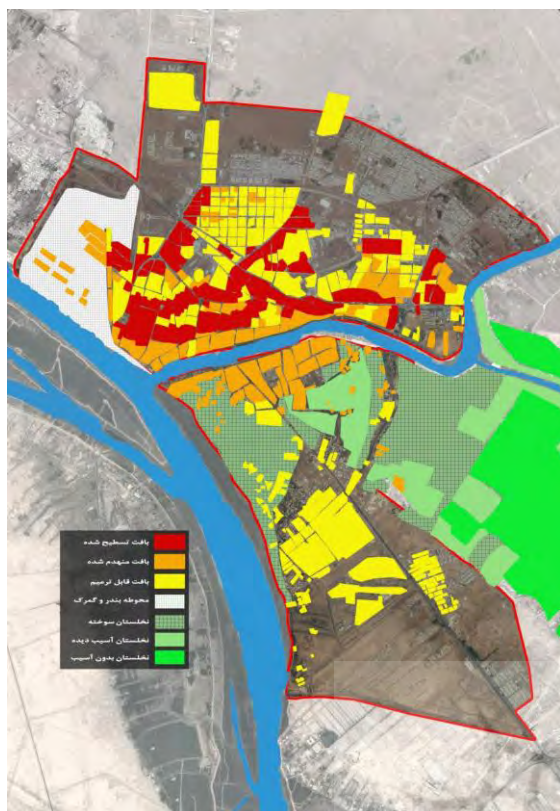
شکل ۱۰. مناطق تسطیح‌شده

شکل ۱۱. ایجاد خاکریز با نخاله‌های ایجادشده توسط عراقی‌ها

شکل ۱۲. عکس هوایی از مناطق تسطیح‌شده شهر در تاریخ ۱۳۶۱/۰۲/۰۶ (عکس‌برداری شده از موزه خرمشهر)

شکل ۱۳. نقشه میزان تسطیح و تخریب

میزان تخریب	اجزا اصلی	اجزا فرعی	اجزا اصلی و فرعی	تعاریف کیفی
آسیب دیدگی				
۵۰٪ - ۲۵٪	صدمات جزئی	صدمات عمده	کمتر از ۳۳٪ آسیب دیدگی	قابل مرمت
۷۵٪ - ۵۰٪	صدمات عمده	صدمات زیاد	کمتر از ۵۰٪ آسیب دیدگی	تخریب و یا قابل مرمت
۹۹٪ - ۷۵٪	صدمات زیاد	صدمات زیاد	بیشتر از ۶۷٪ آسیب دیدگی	منهدم
۱۰۰٪	تخریب کامل	تخریب کامل	تخریب کامل	منهدم

۳-۴- خرمشهر پس از جنگ

وضع موجود خرمشهر پس از جنگ تحمیلی و پیش از بازسازی

خرمشهر در اثر جنگ تحمیلی به صورت ویرانه‌ای درآمد که در مجموع برآورد تقریبی ساختمان‌های تسطیح شده، ۸۸۸۰۰ مترمربع است. با تخریب ساختمان‌ها که بر اثر اصابت گلوله توپ و خمپاره و یا بیشتر به وسیله لودر و بولدوزر در زمان اشغال انجام گرفته در حدود یک میلیون مترمکعب نخاله ساختمانی در سطح خرمشهر به شکل پراکنده وجود داشت. میزان و نحوه خسارت در نقاط مختلف خرمشهر متفاوت بود؛ به گونه‌ای که در بعضی محلات شهر تعداد زیادی از ساختمان‌ها قابل تعمیر بوده و در نقاط دیگر تعداد زیادی از خانه‌ها بایستی تخریب می‌شدند (Supreme Council and Reconstruction Headquarters, 1984). (شکل ۱۴ و ۱۵)

شکل ۱۴. ویرانه‌های شهر

به‌طور کل از تعداد ۱۵۱۶۵ ابنیه موجود شهر، ۵۲ درصد ساختمان‌ها بین صفر تا ۲۰ درصد آسیب دیده و ۲۱ درصد آن‌ها نیز از ۲۰ تا ۵۰ درصد آسیب دیده‌اند. به ۱۳ درصد ساختمان‌های کل شهر نیز بین ۵۰ تا ۷۰ درصد خسارت وارد شده و همچنین ۹ درصد ساختمان‌ها بین ۷۰ تا ۹۹ درصد آسیب دیده‌اند؛ و پنج درصد بقیه ابنیه نیز ۱۰۰ درصد منهدم شده‌اند. جدول ۲، درصد آسیب دیدگی و خسارت وارده به بناها را نشان می‌دهد. تعداد کل ساختمان‌هایی که در سطح شهر باید تخریب می‌شدند بین ۱۹۷۱ واحد تا ۳۳۳۶ واحد متغیر می‌باشد که این تعداد، ۱۳ تا ۲۲ درصد کل ابنیه شهر را شامل می‌شود. محلاتی که با خسارت بیشتری روبه‌رو شده بودند، عموماً در حوزه‌های حاشیه رودخانه کارون متمرکز گردیده‌اند (Mandan Consulting Engineers Company, Khorramshahr Reconstruction Action Plan, 1988: 29-33).

جدول ۲. تعیین خسارت

میزان تخریب	اجزا اصلی	اجزا فرعی	اجزا اصلی و فرعی	تعاریف کیفی
۲۵٪ - ۰	عدم هرگونه	صدمات جزئی	-	قابل مرمت

شکل ۱۵. نمایی از خرمشهر ویران. منبع: (Photographed from the Khorramshahr Museum)

۵- یافته‌های پژوهش و بحث

۱-۵- یافته‌های پژوهش

۱-۱-۵- روند بازسازی شهر

درباره بازسازی خرمشهر به صورت مشخص، برنامه رسمی بازسازی این شهر را می‌توان به دو دوره مهم؛ (۱) بازسازی هم‌زمان با جنگ که خود شامل دو دوره بود؛ الف- از زمان فتح خرمشهر تا پایان سال ۱۳۶۲ (عملیات خیبر) و در ادامه تا سال ۱۳۶۴ (عملیات فاو) و ب- توقف بازسازی از سال ۱۳۶۴ تا پایان جنگ در سال ۱۳۶۷ و (۲) بازسازی پس از جنگ یا بازسازی بزرگ، از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۶ که با پایان بازسازی همراه بود، تقسیم کرد. شکل ۱۶ نمایی از پیش از جنگ، پس از تخریب و پس از بازسازی نشان می‌دهد.

شکل ۱۶. بازار صفا، پیش از جنگ، پس از تخریب و امروز

بازسازی پس از آزادسازی شهر

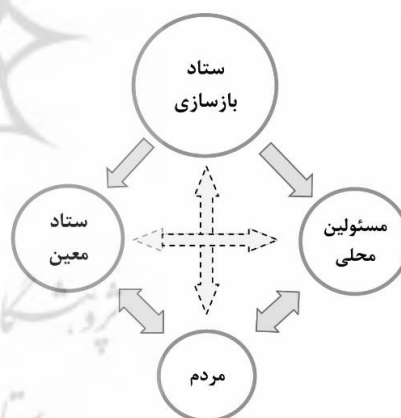
از ابتدای شروع بازسازی مناطق جنگ‌زده، پس از آزادسازی شهر، برای بازسازی خرمشهر جایگاه ویژه‌ای در نظر گرفته شده بود و اقداماتی انجام شد که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به: الف) انتخاب تهران به عنوان شهر معین بازسازی و نوسازی خرمشهر، و ب) تشکیل کمیته بازسازی و نوسازی خرمشهر در ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی، اشاره کرد. از طرفی به دلیل واگذاری مسئولیت کمیته

بازسازی خرمشهر و ستاد معین به دبیر شورای عالی و ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده وقت، کمیته یادشده از پشتیبانی بهتر و قدرت اجرایی بیشتری برخوردار بود (Khorramshahr Reconstruction and Modernization Committee, 1988: 1).

بازسازی پس از جنگ یا بازسازی بزرگ

ارکان بازسازی خرمشهر

با توجه به تاسیس نهادهای و ستادهایی که به صورت مشخص برای بازسازی مناطق جنگ‌زده در طول مدت بازسازی، شهر تحت تاثیر چهار رکن اساسی در بازسازی، که شامل: مدیریت کلان در سطح ملی (ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده)، مدیریت محلی در سطح شهر، ستاد معین و مردم بوده است، قرار داشت. چگونگی تعامل این ارکان و ساختار و سلسله مراتب آن‌ها از موضوعاتی است که به آن‌ها پرداخته شده است. در ادامه این ارکان در نمودار شکل ۱۷ نمایش داده شده‌اند.

شکل ۱۷. نمودار ارکان بازسازی خرمشهر

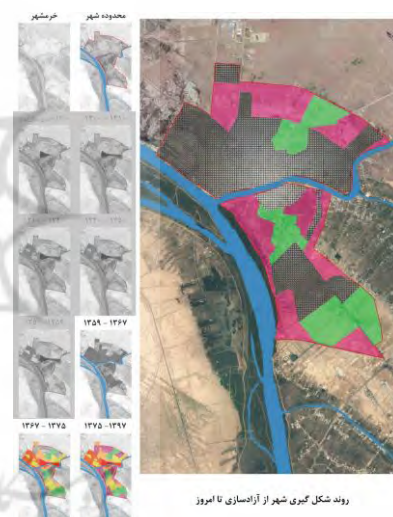
۱) ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده

براساس مصوبه سازمان برنامه و بودجه، دستگاه‌های دولتی هر کدام رأساً در مورد وظایف مشخص و تخصصی در رابطه با طرح‌های ملی و تخصصی حیطه فعالیت خود مسئول خواهند بود و سایر طرح‌ها و پروژه‌های استانی با تعیین و تشخیص ستاد بازسازی و نوسازی استان به عهده یکی از سازمان‌های درگیر در بازسازی و نوسازی گذاشته خواهد شد. این ستاد از پنج جز شامل: شورای عالی بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده، ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی

محدودی از شهر روبه‌روست. (شکل ۱۸-۲۰)

شکل ۱۸. اسکان غیررسمی؛ اسکان خانواده‌های فقیر در محدوده شهر و یا بیرون از آن به صورت غیررسمی

روند شکل‌گیری شهر از آزادسازی تا امروز

شکل ۱۹. روند شکل‌گیری شهر با آغاز جنگ تا امروز

شکل ۲۰. نقشه وضع موجود خرمشهر پس از جنگ

مناطق جنگ‌زده، ستاد بازسازی و نوسازی در وزارتخانه‌ها و یا دستگاه‌های اجرایی و ستاد بازسازی و نوسازی استان (Council of Ministers, 1990) تشکیل شده بود (Kamrava, 1985: 140 Quoted from Housing Foundation, 2018: 40).

۲) تشکیل ستادهای معین بازسازی و نوسازی جنگ‌زده استان‌ها

۳) ستاد معین

۴) مشارکت مردم

در ابتدا، به دلیل عدم حضور مردم در مناطق جنگ‌زده، فرآیند ساخت‌وساز بدون مشارکت آنان انجام شد. با این حال، در نخستین گردهمایی ستادهای بازسازی و نوسازی استان خوزستان، تصمیم گرفته شد که مسئولین بازسازی، مردم را به‌عنوان محور اصلی قرار دهند. این رویکرد بر این اصل استوار بود که نقش اصلی در بازسازی باید به مردم واگذار شود و ستادهای بازسازی در جایگاه یاور و هم‌فکر مردم عمل کنند. هدف این بود که زمینه‌های لازم برای ادامه روند بازسازی توسط مردم بومی فراهم شود (Housing Foundation of Islamic Revolution, 2018: 221-223). مشارکت دارای دو بعد بود، یکی مشارکت خود مردم مناطق جنگ‌زده که در ساخت و بازسازی همکاری می‌کردند و در واقع در کار بازسازی مشارکت مستقیم داشتند؛ و دیگری مشارکت مردم دیگر استان‌ها در کار بازسازی.

۵-۱-۲- خرمشهر امروز

منظر شهری: شاید ساختار کالبدی و به‌خصوص ورودی‌های یک شهر اولین عامل در شکل‌گیری ذهنیت افراد از آن محیط است و از شهری با نامی زیبا و بامفهوم یعنی خرمشهر توقع می‌رود که در کالبد آن نیز متبلور شود. اما این شهر با معضلاتی چون: بی‌توجهی به زیباسازی معابر و بدنه شهری، عدم ایجاد مراکز شهری و محلی جهت افزایش تعاملات اجتماعی، به فراموشی سپردن معماری همساز با اقلیم و وجود آثار ویرانی‌های شهر در مناطق

خصوصیات کالبدی امروز خرمشهر

همان گونه که گفته شد، بافت قدیم و هسته مرکزی در امتداد کارون شکل گرفته است. رودخانه، میدان دروازه و مسجد جامع، سه عامل اصلی و موثر در سازمان فضایی و ساختار بافت سنتی خرمشهر هستند. به گونه ای که بازارها و فعالیت های عمده یا در امتداد محورهای منشعب از فلکه دروازه یا در کنار مسجد جامع و یا در امتداد رودخانه شکل گرفته اند. شکل ۲۱ محدوده شهر و شکل ۲۲ محله بندی شهر خرمشهر را نشان می دهد.

شکل ۲۱. محدوده شهر

شکل ۲۲. محلات شهر

حضور گسترده دولت و سازمان های دولتی در شهر منجر به پیدایش مجموعه های مسکونی با بافتی شطرنجی در داخل و اطراف شهر شده است. در مقیاس کلان، شکل و جهت رشد خرمشهر را دو عامل اصلی رودخانه و محور ارتباطی با آبادان تعیین کرده است. تصاویری از حال حاضر شهر در شکل های ۲۳ تا ۲۵ نمایش داده شده است.

شکل ۲۳. سه ساختمان در نقاط مختلف شهر

شکل ۲۴. داغ گلوله های دشمن بر تن زخمی شهر

شکل ۲۵. وضعیت نابسامان بخش‌هایی از محدوده مرکزی شهر

۵-۱-۳- نتایج مصاحبه‌ها

جمع‌بندی مصاحبه‌های عمیق با متخصصین به روش کدگذاری

برای کشف وقایع بازسازی خرمشهر با افراد زیادی گفتگو و مصاحبه شد. اما به صورت مشخص با ۱۰ نفر از افراد تاثیرگذار، مسئول، مطلع و یا پژوهشگر در روند بازسازی خرمشهر مصاحبه‌ی عمیق صورت گرفت، که در جدول ۳ این افراد معرفی شده‌اند.

جدول ۳. معرفی وابستگی سازمانی، مسئولیت و یا جایگاه مصاحبه‌شوندگان

۱. مسئول بازسازی خرمشهر در سال‌های ۶۹-۶۱	مصاحبه با آقای مهندس آقایی مدیرعامل شرکت مشاور مآب
۲. معاون وقت وزیر مسکن و شهرسازی و مسئول وقت بازسازی مناطق جنگ‌زده	مصاحبه با آقای دکتر سید محمدعلی کامروا، استادیار دانشکده شهرسازی پردیس هنرهای زیبای دانشگاه تهران
۳. مسئول طرح بازسازی مشاور	مصاحبه با آقای مهندس قصیری: مدیر شرکت مشاور شاران و مسئول طرح بازسازی مشاور نقش جهان پارس (۶۸-۷۴)
۴. استاد دانشگاه و مشاور بنیاد مسکن	مصاحبه با آقای دکتر سید محسن حبیبی: استاد دانشکده شهرسازی پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران و مشاور بنیاد مسکن در زمان بازسازی
۵. دانشیار دانشگاه و پژوهشگر بازسازی	مصاحبه با دکتر شریف مطوف: دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و پژوهشگر بازسازی و مسئول جهاد سازندگی خوزستان
۶. استاد دانشگاه و عضو ستاد بازسازی	مصاحبه با دکتر شریف‌زادگان: استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و عضو ستاد بازسازی

مناطق جنگ‌زده	
۷. استاد دانشگاه و متخصص بازسازی	مصاحبه با دکتر اکبر حاج ابراهیم زرگر: استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی، متخصص بازسازی
۸. استاد دانشگاه	مصاحبه با دکتر محسن سرتیپی‌پور: استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انجام پایان‌نامه ارشد در مورد خرمشهر در سال ۱۳۶۷
۹. دانشیار دانشگاه و معاون وقت وزیر مسکن	مصاحبه با دکتر جدی: دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و معاون وقت وزیر مسکن در سال ۱۳۶۴
۱۰. مسئول فنی وقت بازسازی بنیاد مسکن	مصاحبه با مهندس حق‌شناس: معاونت مسکن شهری بنیاد مسکن انقلاب اسلامی و مسئول فنی بازسازی سوسنگرد

کدگذاری باز: با توجه به روش تحقیق، داده‌های کیفی حاصل از مصاحبه با متخصصین و خبرگان در حوزه بازسازی پس از سانه، نیازمند تحلیل محتوا هستند. در این پژوهش، از روش کدگذاری باز برای تحلیل داده‌ها استفاده شده است. در این فرآیند، ابتدا جملات و عبارات مصاحبه‌ها به صورت مجزا تجزیه و تحلیل شدند و به هر یک از آنها یک یا چند کد در قالب گزاره‌های مفهومی اختصاص داده شد. در نهایت، حجم قابل توجهی از کدها ایجاد گردید. به عنوان نمونه، نتایج کدگذاری باز یکی از مصاحبه‌شوندگان در جدول ۴ ارائه شده است. این روش به پژوهشگران امکان می‌دهد تا با سازمان‌دهی و طبقه‌بندی داده‌ها، به درک عمیق‌تری از مفاهیم و الگوهای موجود در مصاحبه‌ها دست یابند.

جدول ۴. مرحله اول: کدگذاری باز

ردیف	مصاحبه‌شوندگان	تعداد کدهای باز
۱	مسئول بازسازی خرمشهر در سال‌های ۶۹-۶۱	۷۱
۲	معاون وقت وزیر مسکن و شهرسازی	۲۹
۳	مسئول طرح بازسازی مشاور	۲۶
۴	استاد دانشگاه و مشاور بنیاد مسکن	۷۰
۵	دانشیار دانشگاه و پژوهشگر بازسازی	۴۳
۶	استاد دانشگاه و عضو ستاد بازسازی	۴۶
۷	استاد دانشگاه و متخصص بازسازی	۲۵
۸	استاد دانشگاه	۵۳
۹	دانشیار دانشگاه و معاون وقت وزیر مسکن	۶۱
۱۰	مسئول فنی وقت بازسازی بنیاد مسکن	۴۹
	تعداد کل کدهای باز	۴۷۳

کدگذاری محوری: در بخش کدگذاری محوری ابتدا با در نظر گرفتن شاخص‌های مستخرج از مبانی نظری و همچنین مشاوره با متخصصان تعدادی محور، مشخص و براساس این محورها، کدهای باز در دسته‌بندی جدیدی قرار گرفتند و تمامی کدها در محورهای مرتبطشان جای گرفتند. لازم به ذکر است که عناوین محورها بیشتر درباره روند بازسازی کالبدی، بازتوانی اجتماعی و اقتصادی، رویه مدیریتی و موضوعات مرتبط با آن، توسعه و آینده شهر، وضعیت مهاجران و مشارکت مردمی است. کدگذاری محوری به صورت جدول ۵ است.

جدول ۵. مرحله دوم: کدگذاری محوری

ردیف	محورها	تعداد کدهای محوری
۱	روند بازتوانی اجتماعی	۳۳
۲	روند بازتوانی اقتصادی	۳۳
۳	توسعه و بازسازی	۴۳
۴	روند و فرآیند بازسازی	۱۲۲
۵	پیش از جنگ	۲۶
۶	طرح و برنامه	۱۳
۷	مدیریت بازسازی	۸۳
۸	مشارکت مردم	۱۸
۹	موضوعات جهانی	۱۵
۱۰	موضوعات شهری و منطقه‌ای	۴۹
۱۱	مهاجران	۲۰
۱۲	مدیریت محلی	۹

کدگذاری گزینشی: در پایان کدگذاری گزینشی انجام شده است، به این صورت که کدها با توجه به پرسش‌های پژوهش گزینش شده و در قالب گزاره‌هایی سامان‌دهی شده است. جدول ۶ کدگذاری گزینشی را نمایش می‌دهد.

جدول ۶. مرحله سوم: کدگذاری گزینشی

ردیف	گزینیه	تعداد کدهای گزینشی
۱	روند بازتوانی	۸
۲	روند احیای اقتصاد شهر	۱۰
۳	روند بازسازی کالبدی	۲۴
۴	روند توسعه خرمشهر	۷
۵	مشارکت مردم	۶
۶	تعریف و رویکرد نسبت به مقوله بازسازی	۱۳
۷	روند مدیریتی و سازماندهی	۲۲

ردیف	گزینیه	تعداد کدهای گزینشی
	بازسازی	
۸	ویژگی‌های شهر پیش از جنگ	۵
۹	امروز شهر و نتایج حاصل از بازسازی	۵
۱۰	خسارات وارد به شهر	۴

با بهره‌گیری از فرایند کدگذاری و نتایج مستخرج از آن، می‌توان بازسازی خرمشهر را در چند راستای روند بازسازی کالبدی، فرایند مدیریت و سازماندهی بازسازی، روند مشارکت مردم، روند بازتوانی و احیای اقتصادی شهر، شرایط امروزی شهر و روند توسعه خرمشهر، بررسی کرد. این اطلاعات در جدول ۷ جمع‌بندی شده است.

جدول ۷. مرحله چهارم: کدگذاری انتخابی

گزینیه	مقوله
روند بازتوانی	از لحاظ تئوری و نظری نگاه محدود به بازتوانی اجتماعی تعریف شده بود. اما با بی‌توجهی و نداشتن برنامه در بازتوانی اجتماعی و معیشتی از لحاظ عملی بیشتر بازسازی فیزیکی و کالبدی اتفاق افتاد.
	وابستگی اقتصاد خرمشهر به بندر و عدم احیای واقعی بندر موجب رونق نیافتن تجارت و عدم بازگشت مهاجران شد، نبود احساس امنیت برای سرمایه‌گذاری از طرف هم دولت و هم مردم، هم‌مرز بودن با عراق، بر سرکار بودن شخصی مخالف صلح و جنگ‌افروزی، بر سرکار بودن صدام، هم‌چنان شرایط آتش‌بس و صلح ناپایدار، عدم لای‌روبی اروند و نهر عضدی، عدم مین‌روبی که منجر به درخواست بیمه‌های سنگینی از جانب کشتی‌ها می‌شد، دلایل عدم احیای اقتصاد و به تبع آن بندر پس از جنگ هستند. بازتوانی بیشتر در روستاها و یا احیای کشاورزی، دامپروری و زندگی روستایی نمود پیدا کرد.
روند احیای اقتصاد شهر	بازسازی پس از جنگ خرمشهر، به‌عنوان گسترده‌ترین و اولین تجربه از این نوع در ایران، از سال ۱۳۶۱ آغاز شد. این فرآیند با چالش‌های متعددی همراه بود، چراکه در آن زمان، تجربه‌ای از بازسازی پس از جنگ در کشور وجود نداشت و گزارش‌ها و مستندات کافی در زمینه بازسازی پس از سوانح طبیعی نیز در دسترس نبود. علاوه‌براین، منابع فارسی و ادبیات مرتبط با بازسازی در آن دوره بسیار محدود بود و حتی در سطح جهانی نیز بازسازی پس از جنگ به‌عنوان موضوعی نوظهور محسوب می‌شد. آنچه در آن زمان موجود بود، عمدتاً به جنبه‌های کالبدی بازسازی محدود می‌شد.
	روند بازسازی از سال ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۷ با کندی پیش رفت و در این مدت، سکونت در شهر تقریباً به صفر رسید. در دوران جنگ، اقدامات بازسازی بیشتر سطحی و موضعی بود و پس از آن، فرآیند بازسازی خرمشهر عمدتاً به خانه‌سازی محدود شد. توجه به بازسازی زیرساخت‌ها نیز در حد ابتدایی باقی ماند، درحالی‌که احیا بافت شهری و بازتوانی اجتماعی نیز بخشی ضروری از فرآیند بازسازی

گزینه	مقوله
روند مدیریتی و سازماندهی بازسازی	ارکان اصلی توسعه، از اهمیت بالایی برخوردار است. در مجموع، بازسازی موفق نیازمند نگاهی جامع، مشارکت مردمی، و توجه همزمان به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی است تا بتوان به بازآفرینی پایدار و تجدید حیات شهری دست یافت.
	رویکرد کالبدی مسئولین به بازسازی، فرایند بازسازی را به واحدهای مسکونی، کالبد شهر و زیرساخت‌های اساسی محدود کرد. این در حالی بود که سیاست‌های دوگانه دولت و نداشتن برنامه‌های عملیاتی، نه کمبود بودجه، عامل اصلی مشکلات خرمشهر بود. طرح‌های بلندپروازانه مدیران اغلب با واقعیت‌های شهر تناقض داشت و به جای حل مشکلات، بر پیچیدگی‌ها افزود. به‌جای احیای محلات مرکزی، بازسازی از حاشیه شهر آغاز شد و ساخت شهرک‌ها و بلوک‌های مسکونی در شمال شهر در دستور کار قرار گرفت. این رویکرد، ناشی از نگاه مدرنیستی و مشارکت محدود مردم بود که به‌ویژه در خرمشهر و آبادان کارآمد نبود. عدم تفاهم بین جامعه آکادمیک و مدیران نیز به تشدید چالش‌ها کمک کرد. با این حال، برنامه‌ریزی مناسب و کوچک‌بودن روستاها، بازسازی روستایی را با سرعت بیشتری پیش برد. این موفقیت نشان‌دهنده اهمیت برنامه‌ریزی دقیق و هماهنگی بین بخش‌ها است. در مقابل، نبود چنین رویکردی در شهرها، به‌ویژه خرمشهر، منجر به ناکارآمدی شد. بازسازی موفق نیازمند نگاهی جامع به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، همراه با مشارکت فعال مردم و هماهنگی بین نهادهای علمی و اجرایی است.
	از ابتدا خرمشهر شهری سنتی و تجاری البته با بندری جهانی بود، اما آبادان شهری نفتی با گرایش غربی بود. هر دو شهر مرفه بودند. بالا بودن شاخص‌های کیفیت زندگی در خرمشهر پیش از جنگ و دارا بودن بیشترین نرخ اشتغال و مهاجرت با رونق کسب‌وکارها و بر طبل برابری با بصره می‌زد و حتی با کویت به رقابت می‌پرداخت. هرچند خرمشهر از نظر استراتژیک پتانسیل در معرض چالش از دست دادن جایگاه بزرگترین و اولین بندر ایران را داشت، اما جایگاه منطقه‌ای خود را حفظ می‌کرد.
روند توسعه خرمشهر	محموب می‌شد. یکی از دلایل اصلی بازگشت مهاجران روستایی به مناطق خود، نیازمندی‌های کمتر در روستاها و عدم نیاز به سرمایه‌گذاری انبوه بود. این افراد به دلیل وابستگی به زمین و کشاورزی، تمایل کمتری به مهاجرت داشتند و امکان مهاجرت برای آنان نیز دشوارتر بود. از لحاظ کالبدی و روحی، روستاییان دارای مقاومت و تاب‌آوری بالایی بودند و زیرساخت‌های ساده‌تر روستاها نیز به این امر کمک می‌کرد. این عوامل در کنار هم، بازگشت مهاجران روستایی را تسهیل می‌کرد.
	ژئوپلیتیک نقش تعیین‌کننده‌ای در میزان رشد و توسعه یک منطقه ایفا می‌کند. برای بهبود و پیشرفت خرمشهر، نیازمند تصمیمات کلان و اقدامات گسترده در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی هستیم. از جمله الزامات این فرایند، ایجاد کارخانه‌ها، توسعه بنادر، رونق بخشیدن به صنعت گردشگری و لایروبی رودخانه اروند است. با این حال، خرمشهر نمونه‌ای بارز از عدم هماهنگی بین دیدگاه‌های نظری در حوزه توسعه و اقدامات عملی محسوب می‌شود. این شکاف میان تئوری و عمل، چالش‌های قابل توجهی را در مسیر پیشرفت این شهر ایجاد کرده است.
مشارکت مردم	فرد سانه‌دهیده برای همراه شدن و کمک به مسیر توسعه دچار محدودیت‌ها و مشکل است و با طولانی شدن بازگشت مهاجران، همکاری مردم محدود به بعضی از مراحل با مشارکت کم شد و این انسان‌ها و ساکنان واقعی هستند که موفقیت بازسازی را تعیین می‌کنند.
	بازسازی باید به‌صورت همه‌جانبه و جامع انجام شود و ابعاد مختلفی از جمله بازسازی اجتماعی، بازسازی اقتصادی-معیشتی، بازسازی فرهنگی، بازسازی کالبدی و سیمای شهری، نهادسازی، هویت‌یابی و احیای روانی را در بر بگیرد. موفقیت این فرایند در گرو داشتن نگاهی توسعه‌محور و جامع است که در نهایت به تجدید حیات و بازآفرینی منجر شود.
تعریف و رویکرد نسبت به مقوله بازسازی	حجم بالای تخریب در شهرها، فرصتی برای اجرایی کردن ایده‌ها و تفکرات نوین در حوزه‌های طراحی، برنامه‌ریزی و مدیریت شهری فراهم می‌کند. با این حال، تحقق بازتوانی به مشارکت فعال مردم، به‌ویژه در فرایند ساخت‌وساز، وابسته است. عدم مشارکت جدی مردم بومی در بازسازی شهرها، به‌طور خاص در مورد خرمشهر، یکی از چالش‌های اصلی این فرایند بوده است.
	شهرها از نظر ارتباط پیچیده بین اقتصاد و اشتغال، و همچنین مسائل اجتماعی و آموزشی، نیازمند رویکردی چندبعدی هستند. در این راستا، ابتدا باید به معیشت و بازتوانی اجتماعی توجه شود و سپس به بازسازی کالبدی پرداخت، چراکه جامعه‌ای که از نظر اجتماعی و اقتصادی احیا شده است، توانایی بیشتری برای بازسازی شهر یا روستای خود خواهد داشت.
امروز شهر و نتایج حاصل از بازسازی	از سوی دیگر، آسیب به منابع انسانی، مهاجرت و عدم بازگشت مهاجران به سکونتگاه‌های قبلی، باعث می‌شود که آن مناطق هرگز به وضعیت مطلوب خود بازنگردند. بنابراین، حفظ و بازگرداندن نیروی انسانی به‌عنوان یکی از
	خسارات وارد به شهر

گزینه	مقوله
روند مدیریتی و سازماندهی بازسازی	ارکان اصلی توسعه، از اهمیت بالایی برخوردار است. در مجموع، بازسازی موفق نیازمند نگاهی جامع، مشارکت مردمی، و توجه همزمان به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و کالبدی است تا بتوان به بازآفرینی پایدار و تجدید حیات شهری دست یافت.
	رویکرد کالبدی مسئولین به بازسازی، فرایند بازسازی را به واحدهای مسکونی، کالبد شهر و زیرساخت‌های اساسی محدود کرد. این در حالی بود که سیاست‌های دوگانه دولت و نداشتن برنامه‌های عملیاتی، نه کمبود بودجه، عامل اصلی مشکلات خرمشهر بود. طرح‌های بلندپروازانه مدیران اغلب با واقعیت‌های شهر تناقض داشت و به جای حل مشکلات، بر پیچیدگی‌ها افزود. به‌جای احیای محلات مرکزی، بازسازی از حاشیه شهر آغاز شد و ساخت شهرک‌ها و بلوک‌های مسکونی در شمال شهر در دستور کار قرار گرفت. این رویکرد، ناشی از نگاه مدرنیستی و مشارکت محدود مردم بود که به‌ویژه در خرمشهر و آبادان کارآمد نبود. عدم تفاهم بین جامعه آکادمیک و مدیران نیز به تشدید چالش‌ها کمک کرد. با این حال، برنامه‌ریزی مناسب و کوچک‌بودن روستاها، بازسازی روستایی را با سرعت بیشتری پیش برد. این موفقیت نشان‌دهنده اهمیت برنامه‌ریزی دقیق و هماهنگی بین بخش‌ها است. در مقابل، نبود چنین رویکردی در شهرها، به‌ویژه خرمشهر، منجر به ناکارآمدی شد. بازسازی موفق نیازمند نگاهی جامع به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی، همراه با مشارکت فعال مردم و هماهنگی بین نهادهای علمی و اجرایی است.
ویژگی‌های شهر پیش از جنگ	از ابتدا خرمشهر شهری سنتی و تجاری البته با بندری جهانی بود، اما آبادان شهری نفتی با گرایش غربی بود. هر دو شهر مرفه بودند. بالا بودن شاخص‌های کیفیت زندگی در خرمشهر پیش از جنگ و دارا بودن بیشترین نرخ اشتغال و مهاجرت با رونق کسب‌وکارها و بر طبل برابری با بصره می‌زد و حتی با کویت به رقابت می‌پرداخت. هرچند خرمشهر از نظر استراتژیک پتانسیل در معرض چالش از دست دادن جایگاه بزرگترین و اولین بندر ایران را داشت، اما جایگاه منطقه‌ای خود را حفظ می‌کرد.
	امروز، خرمشهر به مدار قبل از جنگ بازنگشته، توانمند نشده، مسائل محیط‌زیستی هم افزوده شده و هنوز با مشکلات زیادی روبه‌روست و حیات شهر احیا نشده است؛ و در مجموع با ایده‌آل‌ها، یک دنیا فاصله دارد و خود مولد آسیب‌های اجتماعی و کاهش کیفیت زندگی در شهر است. بیکاری در کشور فراگیر است، اما در خرمشهر شدت بیشتری دارد و این موضوع حتی در سیمای شهر نمایان شده است. در صورتی که می‌توانست بندری مطرح در مقیاس حوزه خلیج فارس بماند؛ اما اکنون جایگاه منطقه‌ای ضعیف و کمرنگی دارد که یکی از دلایل آن عدم لایروبی اروندرود است.
خسارات وارد به شهر	اشغال خرمشهر موجب تسطیح بخش‌هایی از شهر، آسیب دیدگی شدید و وقفه در حیات آن و تا پایان جنگ، رها شدن شهر و خانه‌ها و ساختمان‌ها و تاسیسات موجب افزایش آسیب‌ها و ایجاد بستر برای طرفداران ساخت یک شهر جدید شد.

۴-۱-۵- استخراج و تحلیل داده‌های کمی

استخراج و تحلیل داده‌های کمی شامل بررسی چهار گونه از داده‌ها شامل: (۱) سطوح و کاربری‌های موجود، (۲) سطوح و کاربری‌های پیشنهادی مستخرج از سرشماری‌های عمومی و طرح‌های جامع، (۳) چگونگی استفاده از اراضی شهر با توجه به وضع موجود، و (۴) مسائل کمی و کیفی مربوط به مسکن در شهر است.

سطوح و کاربری‌های موجود و پیشنهادی مستخرج از سرشماری‌های عمومی و طرح‌های جامع

جدول ۸. مقایسه آماری برآوردها و پیشنهادات و پیش‌بینی‌های طرح‌های جامع خرمشهر از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۸

کل کاربری‌ها (مساحت هکتار)	مسکن (مساحت هکتار)	کاربری عمده
۹۷۰/۰۲	۳۹۵/۶۳	برآورد بوربور سال ۱۳۵۲
۳۵۳۰	۳۹۴/۲۸	برآورد ماندان خرمشهر سال ۱۳۵۹
۲۱۶۹/۱۸	۸۳۲/۲۸	پیشنهادی بوربور برای سال ۱۳۶۲
۱۲۲/۱۹	۶۶/۹۵	برآورد نقش جهان پارس سال ۱۳۶۹
۳۲۵۶/۳۷	۱۱۲۸/۶۷	پیشنهادی بوربور برای سال ۱۳۷۲
۵۱۱۰	۸۳۷/۶۵	پیشنهادی ماندان برای سال ۱۳۷۳
۶۳۲۰	۱۳۳۷/۸۰	پیشنهادی ماندان برای سال ۱۳۸۸

مسائل کمی و کیفی مربوط به مسکن در شهر

بر پایه نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، بیش از ۸۸ درصد واحدهای مسکونی شهر، نوساز بوده و کمتر از ده سال عمر دارند، که نشان‌دهنده نوساز بودن بافت مسکونی و بازسازی آن است؛ ضمن آن که حدود ۱۲ درصد از واحدهای مسکونی شهر نیز واحدهایی هستند که در طول جنگ و یا پیش از آن ساخته شده و در طول جنگ تخریب نشده و پس از آن مورد استفاده قرار گرفته است (Tarh va Amayesh, Chapter 7, 2007: 1-7). اطلاعات جمعیتی و واحدهای مسکونی در جداول ۹ تا ۱۲ جمع‌بندی شده است.

جدول ۹. الگوی توزیع واحدهای مسکونی معمولی شهر خرمشهر بر حسب عمر آن‌ها در سال ۱۳۷۵

شرح	تعداد	درصد
کل	۱۵۷۹۹	۱۰۰
۵ سال و کمتر	۱۱۳۵۴	۷۱/۸
۶ تا ۱۰ سال	۲۷۷۱	۱۷/۵
۱۱ تا ۲۰ سال	۸۶۴	۵/۵
۲۱ تا ۳۰ سال	۲۲۸	۱/۵
بیشتر از ۳۰ سال	۲۸۲	۱/۸
اظهار نشده	۳۰۰	۱/۹

جدول ۱۰. الگوی توزیع واحدهای مسکونی شهر خرمشهر بر حسب نوع اسکلت و مصالح در سال ۱۳۷۵

شرح	تعداد	درصد
کل	۱۵۷۹۹	۱۰۰
بادوام	۱۴۵۴۹	۹۲/۱
دوام متوسط	۳۶	۰/۲
کم‌دوام	۶۷۷	۳/۴
اظهار نشده	۵۳۷	۴/۳

(Tarh va Amayesh, Chapter 7, 2007: 8-9)

جدول ۱۱. مقایسه آماری جمعیت ساکن یا پیش‌بینی شده خرمشهر از سال ۱۳۵۲ تا ۱۳۸۸

جمعیت ساکن یا پیش‌بینی شده (نفر)	
۱۱۷۰۸۷	برآورد بوربور سال ۱۳۵۲
۱۶۹۰۰۰	برآورد ماندان خرمشهر سال ۱۳۵۹
۲۲۲۰۶۰	پیشنهادی بوربور برای سال ۱۳۶۲
۲۲۷۰	برآورد نقش جهان پارس سال ۱۳۶۹
۴۲۹۸۰۰	پیشنهادی بوربور برای سال ۱۳۷۲
۲۶۵۰۰۰	پیشنهادی ماندان برای سال ۱۳۷۳
۵۰۰۰۰۰	پیشنهادی ماندان برای سال ۱۳۸۸

جدول ۱۲. روند تحول تعداد جمعیت و موقعیت نسبی جمعیت شهر خرمشهر در سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۵

سال	۱۳۸۵	۱۳۷۵	۱۳۶۵	۱۳۵۵	۱۳۴۵
تعداد جمعیت شهر خرمشهر	۱۲۵۵۵۹	۱۰۵۶۳۴	*	۱۴۰۴۹۰	۸۸۵۳۴
تعداد جمعیت استان خوزستان	۴۲۳۹۶۷۹	۳۷۴۶۷۱۲	۲۶۱۱۷۸	۲۱۰۵۲۷۳	۱۷۱۲۱۷۵

سال	۱۳۹۵	۱۳۹۵	۱۳۹۵	۱۳۷۵	۱۳۸۵
جمعیت شهری	۸۷۷۰۹۲	۱۲۶۶۷۵	۱۴۸۵۳۵۶	۱۲۳۲۵۱۴	۲۸۳۳۵۴
جمعیت روستایی	۸۳۵۱۴۵	۹۳۸۵۱۷	۱۱۹۶۶۲۲	۱۴۰۴۲۵۸	۱۴۰۱۴۱۵
تعداد جمعیت شهرستان خرمشهر	۱۱۹۹۱۷	۱۷۰۶۱۱	*	۱۲۹۴۴۶	۱۵۷۵۵۵
جمعیت شهری	۸۸۵۳۶	۱۴۰۴۹۰	*	۱۰۵۶۴۶	۱۲۷۰۶۹
جمعیت روستایی	۲۸۳۱۱	۳۰۱۲۱	*	۲۳۷۱۰	۳۰۴۸۶
سهم نسبی جمعیت شهر خرمشهر در جمعیت شهری استان خوزستان	۱۰/۱	۱۱/۱	*	۴/۵	۴/۴
سهم نسبی جمعیت شهر خرمشهر در جمعیت شهری شهرستان خرمشهر	۷۵/۷	۸۲/۳	*	۸۱/۷	۷۶/۹

* فاقد اطلاعات

حاکمی از نوسازبودن بخش قابل ملاحظه‌ای از واحدهای مسکونی شهر است. بر پایه نتایج سرشماری عمومی نفوس و مسکن سال ۱۳۷۵، از کل تعداد واحدهای مسکونی شهر (۱۵۷۹۹ واحد مسکونی) در این سال، بیش از ۸۸ درصد واحدهای مسکونی شهر نوساز بوده و کمتر از ده سال قدمت داشته‌اند (در دوران بازسازی ساخته شده‌اند)، که نشان‌دهنده نوساز بودن بافت مسکونی شهر و بازسازی آن پس از تخریب‌های ناشی از جنگ تحمیلی است، ضمن آن‌که حدود ۱۲ درصد از واحدهای مسکونی شهر نیز واحدهایی هستند که در طول جنگ و یا پیش از آن ساخته شده و در طول جنگ تخریب نشده و پس از آن مورد استفاده قرار گرفته است. در جریان فرایند بازسازی حدود ۱۵ هزار واحد مسکونی ساخته شد. جدول ۱۳ چالش‌ها و مشکلات در روند بازسازی خرمشهر را ارائه می‌دهد.

جدول ۱۳. چالش‌ها و مشکلات در روند بازسازی خرمشهر

چالش‌های اصلی	مشکلات	نتیجه
مدیریت و سازماندهی	نداشتن برنامه‌های منسجم	کندی در روند بازسازی
کمبود منابع انسانی و اقتصادی	عدم احیای بندر	ناکامی در بازسازی اقتصادی شهر
مشارکت مردم	کاهش فعالیت‌های اقتصادی	به مرور نقش مردم به‌عنوان محور اصلی در فرایند بازسازی پررنگ شد
بازتوانی اجتماعی و اقتصادی	در ابتدا مشارکت پایین مردمی	ایجاد اجتماعی و تمرکز بر بازسازی کالبدی و فیزیکی

۵-۲- بحث

مطالعه، انطباق و مقایسه بازسازی خرمشهر با یک مورد مشابه مانند هویزه می‌تواند یافته‌های قابل توجهی ایجاد کند، چرا که هر دو در یک منطقه در جنگ آسیب دیدند و بازسازی هر یک نکات اشتراک و تفاوت زیادی خواهد داشت. درخصوص شدت آسیب‌ها همان‌گونه که گفته شد، قطعاً خرمشهر با هیچ نقطه دیگری در کشور قابل مقایسه نبود، اما به هر حال هویزه هم آسیب‌های زیادی دیده بود. اما به‌طور کلی مطالعه تطبیقی بازسازی پس از جنگ این دو شهر را می‌توان در سه زمینه اصلی، یعنی: ۱) بازسازی

۵-۱- تفسیر، تجزیه و تحلیل داده‌ها

ساختار جمعیت شهر به‌واسطه تنش‌های ناشی از جنگ دچار دگرگونی‌های فراوانی شد که به‌صورت خلاصه از جمعیتی بالغ بر ۱۵۰۰۰۰ تا ۱۷۰۰۰۰ نفر در سال ۱۳۵۹ برآورد شده بود، در پایان برنامه بازسازی به حدود ۱۰۵۰۰۰ نفر رسیده بود که خود نشان از عدم بازگشت تعداد زیادی از مهاجران بود.

الگوی توزیع واحدهای مسکونی شهر خرمشهر برحسب عمر آن‌ها نشان‌دهنده تاثیر جنگ و بازسازی بر فرایند شکل‌گیری وضعیت کنونی بافت مسکونی و در مجموع،

کالبدی و معماری، ۲) بعد کلان شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری، و ۳) رویکرد اجتماعی و فرهنگی و چالش‌های آن در بازسازی، دسته‌بندی کرد؛ که در ادامه به آن‌ها پرداخته شده است (Motavaf, 1988; Motavaf, 2004).

۱) بازسازی کالبدی و معماری: در خرمشهر، بازسازی کالبدی بیشتر بر پایه برنامه‌های عظیم ملی صورت گرفت که هدف اصلی آن ساخت مسکن برای مردم بود (هر چند که در بازه‌های زمانی مختلف همان‌گونه که بیان شد دچار چرخش‌های زیادی شد). اما به دلیل فشارهای اقتصادی و زمانی، معماری بازسازی‌شده در خرمشهر معمولاً ساده و کاربردی بود و توجه چندانی به زیبایی‌شناسی و طراحی شهری نداشت. حال آن‌که در هویزه، بازسازی بیشتر به شکلی تدریجی و با اولویت بر حفظ ساختارهای قدیمی و بومی انجام شد. در اینجا، تلاش شد تا معماری سنتی شهر حفظ شود و تنها بناهای آسیب‌دیده تعمیر یا بازسازی شوند. از این‌رو، در هویزه، شاهد حفظ ساختارهای قدیمی‌تر شهری بودیم (Motavaf, 1988; Motavaf, 2004).

۲) بعد کلان شهرسازی و برنامه‌ریزی شهری: همان‌گونه که پیشتر اشاره شد؛ در بازسازی خرمشهر، برنامه‌ریزی شهری به‌طور عمده توسط نهادهای دولتی و با هدف ایجاد یک شهر جدید و مدرن صورت گرفت. طرح‌های پیشنهادی در این زمینه به‌طور معمول براساس اصول شهرسازی مدرن و نیازهای فنی روز دنیا طراحی شدند، اما در بسیاری از موارد، نبود منابع مالی و کمبود کارشناسان متخصص باعث شد تا برخی از این طرح‌ها به شکل کامل اجرا نشوند. از سوی دیگر، ساخت‌وسازهای جدید به‌ویژه در بخش‌های مسکونی و تجاری، با رشد سریع جمعیت و نیاز به خدمات شهری مواجه بود. در مقابل، بازسازی هویزه که عمدتاً به‌عنوان یک شهر کوچک و روستایی محسوب می‌شد، بیشتر به‌صورت تدریجی و با استفاده از منابع محدود انجام شد و بیشتر براساس بازسازی‌های فردی و محلی تکمیل شد (Motavaf, 1988; Motavaf, 2004).

۳) رویکرد اجتماعی و فرهنگی و چالش‌های آن در بازسازی: در بازسازی خرمشهر، نگاه کالبدی و تفکرات مدرنیستی بسیار پررنگ بود. همچنین، خرمشهر بعد از جنگ با مشکلات فراوانی همچون بیکاری، معضلات اجتماعی و کمبود خدمات روبه‌رو بود که روند بازسازی

را پیچیده‌تر می‌کرد. اما در هویزه، با توجه به جمعیت کمتر و ماهیت محلی‌تر آن، توجه به رویکردهای اجتماعی و فرهنگی بیشتر مورد توجه قرار گرفت. این توجه در قالب احیای نمادهای فرهنگی و تاریخی شهر، همچون مسجدها و فضاهای عمومی، خود را نشان داد. در اینجا، بازسازی‌ها بیشتر جنبه حفظ هویت محلی داشت و بنابراین مردم این شهر تا حد زیادی در فرایند بازسازی مشارکت داشتند (Motavaf, 1988; Motavaf, 2004).

جمع‌بندی مقایسه این دو بازسازی با تاکید بر نگاه کالبدی نشان‌دهنده تفاوت‌های ساختاری در رویکردها و چگونگی اجرایی شدن آن است. درحالی‌که خرمشهر با تخریب‌های گسترده و به‌تبع آن منابع محدود روبه‌رو بود، در واقع به نوعی بازسازی آن را، می‌توان پروژه‌محور و پیچیده‌تر دانست. اما هویزه با توجه به ویژگی‌های سرزمینی و مقیاس کوچک‌تر، توانست بازسازی خود را نسبتاً با نگاه به ساختارهای سنتی و فرهنگی خود و با رویکرد مردم-محورتر به پایان برساند.

در ادامه به پرسش‌های اصلی پژوهش پرداخته می‌شود: در پاسخ به پرسش چه رویکردها، سیاست‌ها و دیدگاه-هایی در بازسازی پس از آزادسازی و پس از جنگ خرمشهر به کار گرفته شد، باید گفت: در بازسازی هم‌زمان با جنگ (پس از آزادسازی شهر) که با آزادسازی شهر در سال ۱۳۶۱ آغاز و با پایان جنگ در ۱۳۶۷ خاتمه یافت و در عمل بازسازی از سال ۶۴ تا ۶۷ به دلیل دگرگون شدن شرایط جنگ متوقف شد، که می‌توان از آن به مدیریت دولت‌محور که هم‌زمان با تشکیل ستاد بازسازی و نوسازی مناطق جنگ‌زده همراه بود، یاد کرد. پس از حملات محدود دشمن، عده زیادی خرمشهر را ترک کردند و جمعیت شهر تقریباً به صفر رسید و مشارکت خاصی از مردم در بازسازی وجود نداشت. ستاد بازسازی به‌عنوان نهاد تصمیم‌ساز و مدیریتی، ستاد معین به‌عنوان نماینده مردم تهران در فعالیت‌های بازسازی خرمشهر، مدیریت محلی و اداره‌های شهر و عده معدودی از مردم در بازسازی نقش داشتند.

از ویژگی‌های این دوره بی‌تجربگی مدیران و دست-اندرکاران بازسازی بود، چراکه در مورد بازسازی پس از جنگ و به‌ویژه بازتوانی اقتصادی و اجتماعی و همراه شدن بازسازی و توسعه، و سایر مباحث نظری دخیل در بازسازی حتی در سایر نقاط جهان هم تازگی داشت؛ و نگاه ستاد

مردم مدیریت ساخت خانه‌های خود را در دست داشتند. تشکیلات رسمی بیشتر به‌عنوان پشتیبان عمل می‌کرد ولی کار نوسازی و بازسازی زیرساخت‌ها و بخش عمومی برعهده این مجموعه بود.

در جمع‌بندی آنچه گفته شد باید اذعان کرد که تفاوت و البته دشواری بازسازی پس از جنگ در هم‌زمانی آن با درگیری‌های نظامی است. همچنین طولانی شدن مهاجرت خود موجب سرد شدن خانواده‌ها و ساکنین اصلی خرمشهر شد.

بازتوانی اقتصادی و معیشتی جامعه بحران‌زده دارای اولویت بالاتری نسبت به بازسازی کالبدی است (United Nations UNISDR, 2012). (بسیاری از افرادی که در گذشته تولیدکننده، صادرکننده و یا بازرگان بوده‌اند، اکنون به مشاغل کاذب و یا فروشندگی و درنهایت واردات روی آورده‌اند). تجربیات بازسازی و اجرای طرح جامع نشانگر این موضوع است که بدون توجه به شرایط اجتماعی و اقتصادی واقعی مردم و توان اجرایی دولت و دستگاه‌های مسئول نمی‌توان برنامه‌ای برای توسعه شهر تهیه کرد و بدون وجود روش مدیریتی متناسب با شرایط (که سبب هماهنگی سازمان‌های مسئول شود) نمی‌توان به اجرای هیچ طرح توسعه‌ای امیدوار بود. و روندی که بدون حضور مردم است، گرچه با تلاش‌ها و زحمات فراوانی همراه شود، به سختی به نتیجه مطلوب خواهد رسید.

با وجود پایان رسمی برنامه بازسازی، اما با توجه به نواقص موجود و آشکار، اراده‌ای جدی برای رفع مشکلات لازم بود. از همین زمان بود که مشکلات اجتماعی و اقتصادی بروز شدیدی پیدا کردند و خرمشهر در زمره شهرهایی با بالاترین آمار بیکاری (نسبت تعداد بیکاران بر جمعیت در سن کار در کل کشور) قرار گرفت. به هر حال به‌نظر می‌رسد، وضع موجود شهرهای جنگ‌زده، به‌ویژه خرمشهر حاصل فرآیند پیچیده‌ای از پیامدهای جنگ، بازسازی و اجرای طرح‌های متعدد (و حتی عدم اجرای آن‌ها!) و البته محدودیت‌های داخلی و خارجی ناشی از مشکلات کلان اقتصادی پس از انقلاب و البته پس از جنگ است. و شاید تصمیمات احساسی و بدون کارشناسی مسئولین در سطح کشوری و محلی زمینه‌ساز وضعیت نابسامان امروز آن است؛ که نتیجه آن پیدایش موجود جدید و ناشناخته‌ای است که هویت گذشته را از دست داده و شناسه تازه‌ای نیز نیافته است.

بازسازی و دولت بیشتر مهندسی بود. مشارکت مردم در بازسازی از ویژگی‌های برجسته در دوران دوم (که با بالاترین حجم بازسازی همراه بود) بود، که با پذیرش قطعنامه و پایان جنگ، شروع و با پایان رسمی برنامه بازسازی در سال ۱۳۷۶ به اتمام رسید. در این دوره که به‌مرور با حضور مردم روبه‌رو هستیم، می‌توان آن را دوران بازسازی مردم‌محور نام نهاد. گفتنی است در دوره اول با پرداخت کمک‌های بلاعوض مالی و ساخت خانه‌ها توسط ستاد بازسازی روبه‌رو هستیم، اما در دوره دوم با پرداخت وام‌هایی برای مساحت و ابعاد مشخصی از هر واحد مسکونی و ارائه مشاوره فنی و پشتیبانی تجهیزات و مصالح، سعی شد تا مردم را در جریان بازسازی مداخله بیشتری دهند. به این صورت که هر مالک با گرفتن پیمانکار و یا گرفتن بنای روزمزد، مدیریت ساخت خانه خود را برعهده می‌گرفت. اما بعد از جنگ ایده این بود که تشکیلات رسمی به بازسازی زیرساخت‌ها بپردازد، که البته مانند دوره قبل، هر مجموعه‌ای البته با هماهنگی ستاد بازسازی وظایف خود را انجام می‌داد.

در مورد نتایج حاصل از این بازسازی با رویکرد کالبدی مسئولین بازسازی خرمشهر موجب محدود شدن بازسازی به واحد مسکونی، کالبد شهر و زیرساخت‌های اساسی شد؛ از جمله نگاه کالبدی ستاد بازسازی موجب شد تا به جای احیای محله‌های مرکزی و هسته تاریخی شهر، به ساخت بلوک‌های مسکونی در شمال و شمال‌شرقی شهر پرداخته شود. و به نظر می‌رسد که بهتر بود این بودجه در مرکز شهر هزینه می‌شد، چرا که میزان بازگشت جمعیت مهاجران را مشخص می‌کرد. و با وجود این‌که کالبد خرمشهر ساخته شده اما نسبت به بازتوانی اقتصادی و معیشتی بی‌توجهی شده است.

اما پاسخ پرسش در مورد روند تاثیرگذاری مشارکت مردمی در برنامه‌ریزی، طراحی و مدیریت بازسازی، همان‌گونه که گفته شد، مردم در ابتدای آزادسازی به صورت محدود در شهر حضور داشتند، که این حضور اندک تا سال ۱۳۶۴ ادامه یافت که در آن سال سکونت در شهر به صفر رسید. هر چند هدف تشکیلات ستاد بازسازی مناطق جنگ‌زده بر مشارکت حداکثری و اعتماد به مردم در بازسازی بود، اما در این دوره بازسازی بیشتر با رویکرد دولت‌محور بود. هر چند مردم هم نسبتاً در بازسازی درگیر بودند. اما پس از پایان جنگ، رویکردها و سیاست‌ها به سمت مردم‌محور شدن بازسازی رفت. به این صورت که

در راستای مرتفع کردن این مشکلات تلاش‌هایی صورت گرفت، که البته خود با چالش‌هایی روبه‌رو هستند، که می‌توان به راه‌اندازی دوباره بندر و تاسیس منطقه آزاد که در جهت احیای گذشته شهر و اشتغال‌زایی با ایجاد ارتباط با کشورهای حوزه خلیج فارس بود، نام برد. در کنار اقدامات مثبت صورت گرفته، در این بازه حدوداً بیست ساله، موانعی جدی در توسعه آینده شهر خودنمایی کرد، که می‌توان به فقر و اعتیاد که شاید ناشی از بیکاری گسترده و فراگیر موجود در جامعه مورد نظر است، دانست. همچنین کم‌آبی و شوری آب منطقه نیز، ضربه مهلکی بر پیکره شهر دانست. البته جدای از تأثیرات محسوس جنگ بر کالبد شهر، نمی‌توان منکر اثرات منفی و مخرب پدیده جنگ بر سلامت روحی و روانی افراد و جامعه شد.

۶- نتیجه‌گیری

خرمشهر که در اثر جنگ تخریب‌های شدیدی را تجربه کرد، نیازمند بازنگری در فرآیندهای بازسازی خود بود. هدف اصلی تحقیق مستندنگاری این روند و استخراج درس‌های آن برای بهبود بازسازی‌های آینده است. پژوهش با تمرکز بر چالش‌ها و نواقص این فرآیند، به بررسی تجربه‌های گذشته برای بهبود برنامه‌ریزی‌های بازسازی پرداخته است. در ادامه، پژوهش به پیشینه بازسازی‌های شهری در ایران و جهان اشاره کرده و مدل‌های مختلف بازسازی، به‌ویژه رویکردهای مشارکتی و پایدار را بررسی می‌کند. در این میان، بازسازی خرمشهر از دو دوره اصلی تشکیل شده است: دوره اول که بازسازی پس از آزادسازی یا هم‌زمان با جنگ بود و عمدتاً به بازسازی موقت و مسکونی پرداخته شد، و دوره دوم که پس از جنگ با رویکرد جامع‌تری آغاز شد. در این دوره، ستادهای مختلف و مشارکت مردم نقش برجسته‌تری پیدا کردند، هرچند که مشکلات مدیریتی و کمبود منابع باعث کندی روند بازسازی شد.

از نکات برجسته بازسازی خرمشهر پیاده‌سازی الگوهای متفاوت مدیریتی، سازمان‌دهی، برنامه‌ریزی و رویکردهای متفاوت در چگونگی مشارکت مردم بود. در طول مدت بازسازی، شهر تحت تأثیر چهار رکن اساسی در بازسازی، که شامل: مدیریت کلان در سطح ملی (ستاد بازسازی)، مدیریت محلی در سطح شهر، ستاد معین و مردم بوده است، قرار داشت. بازسازی خرمشهر، هر چند که در ابعاد کالبدی

و مسکونی موفقیت‌هایی به همراه داشت، اما از نظر اجتماعی و اقتصادی به‌طور کامل موفق نبود. عواملی چون ضعف در برنامه‌ریزی، عدم مشارکت واقعی مردم، عدم بازگشت همه مهاجران به شهر و مشکلات اقتصادی و محیطی بر روند بازسازی تأثیر گذاشتند. و با وجود این که خرمشهر جایگاه ملی و بین‌المللی سابق خود را هرگز بازنیافت، اما همچنان به آینده امیدوار است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که درحالی که بازسازی کالبدی خرمشهر به موفقیت‌هایی رسید، ابعاد اجتماعی و اقتصادی کمتر مورد توجه قرار گرفت. مشکلاتی مانند بیکاری، کاهش جمعیت و مهاجرت، و کمبود زیرساخت‌ها، باعث شد که بازسازی نتایج مطلوبی ایجاد نکند. پژوهش تأکید می‌کند که برای موفقیت در بازسازی‌های آینده، باید به ابعاد اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی توجه ویژه‌ای شود و مشارکت مردم در فرآیندهای بازسازی ضروری است.

۷- حامیان مالی

مقاله حامی مالی و معنوی نداشته است.

۸- مشارکت نویسندگان

نویسنده اول (خسروی، وحید): نگارش-بازنگری و ویرایش، نگارش پیش‌نویس اصلی، مصورسازی، نرم‌افزار، تهیه منابع، مدیریت پروژه، روش‌شناسی، تحقیق و بررسی، تجزیه و تحلیل قاعده‌مند، گردآوری داده‌ها، مفهوم‌سازی. نویسنده دوم (مطوف، شریف): نگارش-بازنگری و ویرایش، نظارت و سرپرستی، اعتبارسنجی، روش‌شناسی، تجزیه و تحلیل قاعده‌مند. نویسنده سوم (میری، سید حسن): نظارت و سرپرستی، اعتبارسنجی.

نویسنده چهارم (کیان‌ارثی، منصوره): نگارش-بازنگری و ویرایش، نظارت و سرپرستی، روش‌شناسی. همه نویسندگان محتوای مقاله ارسالی برای داوری را تایید کردند و در مورد تمام جنبه‌های کار توافق دارند.

۹- بیانیه شفافیت کاربست هوش مصنوعی

در هیچ یک از مراحل نوشتن مقاله از ابزارهای هوش مصنوعی استفاده نشده است.

- 5) Housing Foundation. (1988). *Housing Reconstruction and Renovation Program in War-affected Areas*. Tehran: Housing Foundation of Islamic Revolution of Iran. [In Persian]
<http://localhost:8081/site/catalogue/51098>
- 6) Housing Foundation of Islamic Revolution - Urban Housing Affairs Deputy. (2018). *Housing Foundation of Islamic Revolution and the Sacred Defense*. Tehran: Housing Foundation of Islamic Revolution. [In Persian]
<http://localhost:8081/site/catalogue/51098>
- 7) Jalali, T. (2017). Place-Space Attachment in Post-war Reconstructed Regions (Case Studies: Europe after WWII and Imposed War). *Disaster Prev. Manag. Know*, 7 (3): 225-238. [In Persian] <http://dpmk.ir/article-1-155-fa.html>
- 8) Kalthornia, B. (2012). Reconstruction of the City of Ghasr-e-Shirin, from Tale to Reality A Research to Attain the Theoretical Content of Ghasr-e-Shirin Reconstruction. *Journal of Fine Arts: Architecture & Urban Planning*, 17(4), 1-12. [In Persian]
<https://doi.org/10.22059/jfaup.2012.36367>
- 9) Kamrava, M., (1985), Principles of Organization and Reconstruction and Modernization of War-torn Areas During War, Proceedings of the International Conference on Reconstruction of War-torn Areas. [In Persian]
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/106382>
- 10) Khorramshahr Reconstruction and Modernization Committee at the Central Headquarters of Reconstruction and Modernization (1988), Proposed Principles for the Reconstruction and Modernization of Khorramshahr, Central Headquarters of Reconstruction and Modernization, Tehran, Iran. [In Persian]
<https://rc.majlis.ir/fa/law/show/112768>
- 11) Khosravi, K., (2013), Reconstruction in Iran, taken from the portal of the Encyclopaedia of Islam, [In Persian]
<https://rch.ac.ir/article/Details/5614>
- 12) Khuzestan Province Planning Studies, (2013), Khuzestan Province, Main Report - First Volume, Iran Urban Planning and Architecture Studies and Research Center. [In Persian]
<https://www.mpo-kz.ir/amayeshb1/#1559358452026-5f9fabee-bd08>

۱۰- بیانیه دسترسی داده‌ها

نویسندگان اعلام می‌دارند که برای افزایش شفافیت، داده‌ها بنا به درخواست در دسترس قرار خواهند گرفت.

۱۱- اعلام عدم تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌دارند که در انجام این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافعی برای ایشان وجود نداشته است.

۱۲- قدردانی

ما از همه افراد برای مشاوره علمی در این مقاله سپاس‌گزاریم.

۱۳- پی‌نوشت‌ها

- ۱- فهرست ممالک ایران در نقشه رسمی دولت عثمانی به زبان عربی (۱۱۴۲ قمری)
- ۲- اما پس از ۱۸ ماه اشغال شهر و پس از ۲۰ روز مبارزه بی‌امان سرانجام در بعدازظهر روز دوشنبه ۳ خرداد ۱۳۶۱ خرمشهر آزاد شد.

References

- 1) Afshar Sistani, I. (1987). *A Glance at qKhuzestan.*, Honar Publishing House, Tehran. [In Persian]
<https://asmaneketab.ir/wp-content/uploads/2021/01/sb837.jpg>
- 2) Bahraini, H., Izadi, M., & Mofidi, M., (2013). The Approaches and Policies of Urban Renewal from "Urban Reconstruction" to "Sustainable Urban Regeneration". *Motaleate Shahri*, 3(9), 17-30. [In Persian]
https://urbstudies.uok.ac.ir/article_7883.html
- 3) Boorboor. (1975). Detailed Plan of Khorramshahr (Volume II). Tehran: Boorboor Consulting Engineers, Kamrani, Bahrnizadeh, and Consortium of Iranian-French Consulting Engineers and Ka-B Group. [In Persian]
<http://archive.mrud.ir/>
- 4) Council of Ministers. (1990). Amendment to the Statute of the Central Headquarters for Reconstruction and Development of War-Affected Areas (Decree No. 128106). Islamic Parliament Research Center of the Islamic Republic of Iran. Retrieved February 8, 2025, from <https://rc.majlis.ir/fa/law/show/112768>

- 13) Mandan Consulting Engineers Company (1988), Khorramshahr Reconstruction Action Plan, Mandan Consulting Engineers, Ministry of Housing and Urban Development, Ward Research Studies, Tehran. [In Persian]
- 14) Area Reconstruction Headquarters, Tehran. [In Persian]
- 15) Mandan Consulting Engineers Company, (1988), *Khorramshahr Master Plan Report Summary*, Mandan Consulting Engineers, Ministry of Housing and Urban Development, General Directorate of Housing and Urban Development, Khuzestan, Tehran. [In Persian]
- 16) Mandan Consulting Engineers Company, (1988), *Khorramshahr Renovation Area Detailed Plan*, Mandan Consulting Engineers, Ministry of Housing and Urban Development, Ward Area Reconstruction Headquarters, Tehran. [In Persian]
- 17) Motavaf, Sh., (1988), *Evaluation of the Reconstruction of Hoveyze City*; Unpublished thesis for the degree of Master of Science, Department of Urban Planning, Faculty of Fine Arts, University of Tehran, Tehran, Iran. [In Persian]
- 18) Motavaf, Sh., (2004), Analysis of Reconstruction Process of Abadan & Khoramshahr from Theoretical View Point. *Bagh-e Nazar*, 1(1), 85-103. [In Persian] https://www.bagh-sj.com/article_1496.html
- 19) Naqsh.e.Jahan-Pars Consulting Engineers Company, (1990), Khorramshahr Reconstruction Plan, First Stage-Strategic Master Plan, Ministry of Housing and Urban Development, General Department of Housing and Urban Development of Khuzestan, Tehran. [In Persian] <https://www.abadan.ir/uploads/tarh-tafsili.pdf>
- 20) Safinejad, J., (1986), *Monograph of Ten Taleb-Abad*, Publications of Institute of Social http://fipak.areeo.ac.ir/site/catalogue/1846701_2
- 21) Sahab, A., (1976). *World Geography*, Sahab Institute of Geography and Cartography, Tehran. [In Persian] <https://sahabmap.com/product-category/atlas/>
- 22) Supreme Council and Reconstruction Headquarters. (1984). An Examination of Khorramshahr's Reconstruction: Organization, Planning, Design, and Implementation [Report prepared by Iran Housing Company]. Tehran, Iran. [In Persian]
- 23) Tarh va Amayesh Consulting Engineers Company, (2004), *Revision Plan of Khorramshahr City Master Plan, Khoramshahr City Status Maps Album*, Ministry of Housing and Urban Development, Khuzestan Housing and Urban Development Organization, Tehran. [In Persian]
- 24) Tarh va Amayesh Consulting Engineers Company, (2007), *Revision Plan of Khorramshahr City Master Plan*, Ministry of Housing and Urban Development, Housing and Urban Development Organization of Khuzestan, Tehran. [In Persian] <https://rc.majlis.ir/rc-assets/uploads/8accb0a60c30398629b77e866e9ae163.pdf>
- 25) United Nations UNISDR, (2012), translation of the glossary of the United Nations International Strategy for Crisis Reduction ISDR (regarding crisis vulnerability reduction), the country's crisis management organization. [In Persian] https://www.unisdr.org/files/32918_drrintheun2013.pdf